

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА**

На правах рукопису

Кафедра дошкільної педагогіки і психології

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ
В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
ЗАСОБОМ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Спеціальність 012 Дошкільна освіта**

Виконав:

Скрипка Олександр Леонідович,
студент 62-1 МДО групи
факультету дошкільної освіти

Науковий керівник:

Данильченко Ірина Григорівна,
кандидат педагогічних наук, доцент

Анотація

Скрипка Олександр Леонідович. «Виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури»

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 012 Дошкільна освіта. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка. Кафедра дошкільної педагогіки і психології. Глухів – 2025.

У магістерській роботі обґрунтовано теоретичні аспекти проблеми виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку загалом та старшого дошкільного віку зокрема. Схарактеризовано особливості художньої літератури як засобу виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку. Схарактеризовано критерії, показники та визначено рівні вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури. Розроблено систему роботи з виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури. Репрезентовано методичні рекомендації вихователям щодо виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури.

Ключові слова: *дошкільний вік, культура, поведінка, культура поведінки, культура поведінки дітей дошкільного віку, художня література, система роботи.*

Skrypka Oleksandr «Fostering good manners in older preschoolers through fiction»

Research for the Master`s degree in the specialty 012 Preschool Education – Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University. Department of Preschool Pedagogy and Psychology. Hlukhiv – 2025.

The master's thesis substantiates the theoretical aspects of the problem of fostering behavioral culture in preschool children in general and in older preschool children in particular. It characterizes the features of fiction as a means of fostering behavioral culture in older preschool children. The criteria, indicators, and levels of behavioral culture in older preschool children through artistic and literary activities are characterized. A system for fostering behavioral culture in older preschool children through artistic literature has been developed. Methodological recommendations are provided to educators on fostering behavioral culture in older preschool children with the help of artistic literature.

Keywords: *preschool age, culture, culture, behavior, behavioral culture, behavioral culture of preschool children, fiction, system of work.*

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБОМ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ	
1.1. Аналіз психолого-педагогічних досліджень з проблеми виховання культури поведінки	10
1.2. Психолого-педагогічні та методичні основи виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку.....	19
1.3. Художня література як засіб виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку	27
Висновки до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБОМ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ	
2.1. Діагностичний інструментарій для виявлення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку.....	36
2.2. Система роботи з виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури	48
2.3. Методичні рекомендації вихователям щодо виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури.....	72
Висновки до розділу 2.....	75
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

В умовах сучасного реформування та модернізації виховної системи України особливої актуальності набуває проблема формування основ культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку. Це зумовлено необхідністю цілеспрямованого виховання в підростаючого покоління таких моральних цінностей, як миролюбність, милосердя, справедливість, чесність, правдивість, гуманність і толерантність. Сучасні трансформації, що відбуваються в Україні, зокрема перебудова політичних, соціальних і економічних відносин, а також поступова демократизація всіх сфер суспільного життя, зумовлюють необхідність пошуку педагогічних інновацій у змісті та умовах виховання особистості.

На жаль, значна частина сучасних педагогів трактує моральне виховання не як цілісну систему взаємопов'язаних компонентів розвитку особистості, а лише як процес формування окремих якостей, що здійснюється без урахування загальної логіки педагогічного процесу та специфіки освітнього середовища, яке є важливим чинником становлення культури поведінки дітей.

Практика переконливо свідчить: недооцінка так званої зовнішньої культури призвела до того, що сучасне суспільство відчуває гострий дефіцит вихованості, невміння людей виявляти повагу, цінувати й берегти одне одного у повсякденному житті.

Отже, підходи до виховання культури поведінки та етикету потребують осучаснення: вони мають стати більш демократичними, природними, позбавленими зайвої складності та формалізму. Спираючись на попередній досвід, сучасна молодь повинна опанувати не лише раціональні й естетичні моделі поведінки, а й моральні орієнтири.

Сучасна соціально-педагогічна ситуація в Україні актуалізує потребу в оновленні змісту поняття «культура поведінки» на засадах нової гуманістичної

філософії, що проголошує людину найвищою цінністю. Реалізація такого підходу неможлива без урахування духовно-культурних традицій українського народу.

На сьогодні одним із важливих завдань дошкільної освіти є формування ціннісного ставлення до природи, культури, людей та до самого себе, а також розвиток базових якостей особистості. Це передбачає здатність дитини співвідносити власні дії з моральними нормами, усвідомлювати їхній вплив на навколишню дійсність і на саму себе.

Саме дошкільний період є сенситивним етапом у становленні морально-етичних якостей, оскільки в цей час закладаються основи культури поведінки, що визначають подальший розвиток особистості та її моральну позицію в суспільстві. Іншими словами, завдання сучасної освіти полягає не лише у передачі знань, а й у формуванні практичних умінь і навичок, зокрема у сфері культури поведінки.

У чинних нормативно-правових документах України, зокрема в Законах України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про вищу освіту», «Про охорону дитинства», а також у Базовому компоненті дошкільної освіти та програмах розвитку, навчання й виховання дітей дошкільного віку – «Впевнений старт», «Дитина», «Українське дошкілля» та інших, акцентується увага на необхідності виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку.

Це розглядається як важлива умова їхньої успішної соціалізації, що передбачає розвиток уміння спілкуватися з однолітками та дорослими в різних формах конструктивної взаємодії, здатності встановлювати партнерські стосунки, висловлювати власні наміри й бажання, узгоджувати інтереси з іншими, досягати домовленостей і, за потреби, аргументовано відстоювати власну позицію [16].

Проблематика виховання культури поведінки особистості є однією з найбільш досліджуваних у сучасній психолого-педагогічній науці. У наукових студіях представлено широкий спектр підходів до вивчення цього явища, що охоплюють різні аспекти формування морально-ціннісної сфери дитини.

Зокрема, дослідники М. Боришевський, О. Кононко, М. Левківський, А. Лопуховська, Р. Павелків, М. Савчина зосереджують увагу на розвитку моральних переконань школярів; інші – Л. Артемова, А. Гончаренко, В. Білоусова, І. Булах, Н. Мирончук, О. Киричук, Н. Химич, О. Яницька – на формування культури міжособистісних взаємин дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. У працях М. Грот, Г. Костюка, Ю. Приходько, Т. Шевчук, М. Яновської розкрито вплив соціальних емоцій на поведінку дітей зазначених вікових груп.

Важливе місце у наукових пошуках посідає питання залучення дітей дошкільного віку до світу загальнолюдських цінностей, зокрема у категоріях добра та справедливості (Г. Васянович, В. Нечаєва, Т. Пономаренко). Дослідження Л. Артемової, Н. Дятлової, І. Княжевої, О. Кононко, В. Павленчик присвячено вихованню соціальних емоцій і моральних якостей у взаєминах між дітьми.

Особливу увагу вчені приділяють також формуванню готовності дітей до сприйняття моральних норм через емоційно-пізнавальні процеси – захоплення, переживання, осмислення, усвідомлення (Н. Богданець-Білоусовська, Л. Гурович, Я. Циванюк). У працях Л. Артемової, В. Білоусової, А. Богущ, М. Заячківської, Л. Островської, Т. Поніманської розглянуто шляхи формування в дошкільників позитивного емоційного ставлення до моральних норм і правил поведінки [30].

У межах дослідження значний інтерес становлять наукові праці, присвячені визначенню завдань, методів і засобів формування основ культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку (Т. Аболіна, М. Федорова та ін.).

Проблема виховання основ культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку набуває особливої актуальності в контексті сучасних соціокультурних змін. У зв'язку з цим її дослідження розглядається як важливий педагогічний аспект модернізації виховного процесу в умовах сучасної освіти.

Одним із дієвих засобів виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку науковці визначають художню літературу. Г. Беленька, Н. Гавриш,

Р. Жуковська, І. Кіндрат та інші зробили значний внесок у вивчення впливу літератури на формування культури поведінки дітей дошкільного віку.

Тривалі наукові дискусії серед психологів і педагогів демонструють значну зацікавленість у вивченні особливостей сприймання старшими дошкільниками змісту художніх творів, що свідчить про актуальність цієї проблеми для дошкільної педагогіки.

Отже, актуальність проблеми, недостатнє її висвітлення у психолого-педагогічній та методичній літературі обумовили вибір теми дослідження: *«Виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури»*.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та розробити систему роботи з виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури.

Об’єкт дослідження – процес виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – система роботи з виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури.

Обрана тема зумовила такі **завдання** дослідження:

1. Проаналізувати психолого-педагогічну та методичну літературу з проблеми виховання культури поведінки загалом та в дітей старшого дошкільного віку зокрема.

2. Запропонувати діагностичний інструментарій для виявлення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку.

3. Розробити систему роботи з виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури.

4. Розробити методичні рекомендації вихователям щодо виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури з проблеми виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури; моделювання системи роботи з виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури.

Теоретичне значення дослідження: визначено критерії, показники та схарактеризовано рівні вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку; з'ясовано особливості виховання культури поведінки в старших дошкільників.

Практичне значення дослідження полягає в розробці системи роботи з виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури, конспектів проведення різних видів дитячої діяльності, рекомендацій для вихователів. Матеріали дослідження можуть бути використані в закладах дошкільної освіти, в процесі підготовки майбутніх вихователів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження апробовано під час науково-практичних конференцій, семінарів: I Всеукраїнському форумі «Дошкільна освіта в контексті сталого розвитку: інвестиція в майбутнє» (28-29 січня 2025 р., м. Полтава); VII Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Дошкільна освіта України в контексті інтеграції до Європейського освітнього простору» (13-14 березня 2025 р., м. Глухів); II Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні процеси в дошкільній освіті: теорія, практика, перспективи» (13-14 березня 2025 р., м. Житомир), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Технології виховання і розвитку дітей в умовах сучасного закладу дошкільної освіти» (25 вересня 2025 р., м. Кам'янець-Подільський), IX Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції «Дошкільна освіта: від традицій до інновацій» (04 листопада 2025, м. Суми), II Всеукраїнському науково-методичному семінарі

«Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика» (13 листопада 2025 р., м. Глухів).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 1 публікації.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБОМ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Аналіз психолого-педагогічних досліджень з проблеми виховання культури поведінки

Проблема формування культури поведінки є міждисциплінарною і вивчається представниками філософії, соціології, етики, психології та педагогіки. Філософи визначають методологічну основу людської поведінки як діалектичну єдність суб'єктивного та об'єктивного, взаємозв'язок мотиву, дії, результату й умов діяльності. У цьому контексті культура поведінки трактується як необхідний компонент моральної культури особистості, що нерозривно пов'язаний із завданням формування загальної культури людини [2; 29].

У філософській традиції на рівні світогляду формуються теоретичні основи визначення культури поведінки. Протягом різних етапів розвитку філософської думки дослідники намагалися виокремити ключові чинники, що впливають на її становлення.

Розкриття сутності поняття «культура поведінки» вимагає уточнення змісту базових категорій – «культура» і «поведінка». У науковому дискурсі термін «культура» має ціннісно-змістовий характер і охоплює історичний досвід людства, духовні традиції, матеріальні й моральні надбання, систему світоглядних орієнтирів та способів діяльності людини. Як свідчить аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури, слово «культура» (від лат. *cultura*) означає «обробіток», «удосконалення», «перетворення» природного середовища людиною [2].

У науковій літературі, енциклопедичних і навчально-методичних джерелах поняття «культура» трактується багатогранно. Зокрема, воно розглядається як система символів, що забезпечує соціальну взаємодію й порозуміння між людьми (Г. Бал, Л. Бурлачук, Л. Канішевська, В. Моргун); як сукупність цінностей,

світоглядних уявлень і правил поведінки (Р. Агаддулін, І. Зязюн, Н. Подчерняєва, Т. Кучай); як поєднання матеріальних і духовних результатів людської діяльності (Г. Касьянов, В. Кремень), а також як унікальне поєднання ціннісних орієнтацій, соціальних норм і поведінкових зразків (В. Віндельбанд, Р. Гартман, Л. Коган, С. Пеппер, К. Роджерс, М. Шелер) [8].

У філософському контексті культура розглядається як узагальнена форма, результат або спосіб взаємодії людини з дійсністю [21]. Слід зазначити, що значення цього поняття змінювалося залежно від історичного періоду. Вперше воно з'явилося у Стародавньому Римі I століття й означало обробіток землі та її культивування. Уже в первісному розумінні поняття «культура» відображено людське начало та зв'язок із діяльністю людини. Згодом під культурою почали розуміти всі створені людиною явища, процеси та відносини, які якісно відрізняють людину від природи. Через багатогранність і складність цього терміну виникає значна різноманітність його визначень у філософській літературі.

У сучасній науковій думці поширеним є діяльнісний підхід до трактування поняття «культура». Воно розглядається у широкому та вузькому значеннях. У ширшому сенсі культура визначається як соціальний механізм взаємодії особистості та спільноти з навколишнім середовищем, який забезпечує передачу досвіду та розвиток перетворюючої діяльності. У вузькому розумінні під культурою розуміють сукупність цінностей, переконань, зразків і норм поведінки, характерних для певної соціальної групи або конкретного суспільства [58].

Аналіз цього поняття у філософських дослідженнях дозволяє виділити ключову думку: культура, з одного боку, виступає як діяльність, спрямована на перетворення природи відповідно до людських цілей, а з іншого – є засобом удосконалення духовних і розумових здібностей людини. З огляду на це, у межах нашого дослідження під культурою розуміється процес і результат реалізації людської мети у природі, що включає освоєння природних ресурсів та їх олюднення відповідно до законів природи [2; 31].

У межах соціологічного підходу культура трактується як складник духовного життя суспільства, що охоплює виховання, освіту та духовну творчість. Натомість «культура поведінки» визначається як сукупність морально-етичних норм, правил і духовних цінностей, які регулюють взаємовідносини між людьми, сприяють гармонізації соціальної взаємодії та створенню сприятливих умов для комунікації в суспільстві [7].

Отже, у змісті поняття «культура» ключовим є аспект культивування діяльності, ставлень, почуттів та інтелекту особистості, який здійснюється через засвоєння цінностей національної та світової культури.

У Педагогічному словнику поняття «культура» трактується як показник рівня освіченості, вихованості людини та її оволодіння певною галуззю знань [27]. Виходячи з цього, у межах нашого дослідження культуру доцільно розглядати як складник духовного життя суспільства, що охоплює систему виховання й освіти, сукупність ціннісних орієнтацій та символічно значущих чинників, які зумовлюють поведінкові прояви особистості. Ступінь розвитку культури виявляється у вчинках людини та її ставленні до навколишнього світу [27].

Таким чином, культура – це сфера становлення, розвитку, соціалізації людини, вона відображає досягнення людства і є умовою подальшого розвитку суспільства. Виходячи з цього, можна говорити про людинотворчу, гуманістичну сутність культури (Т. Гоббс, Й. Гердер, Ф. Вольтер, І. Кант, Г. Гегель) [28; 30].

Поняття «поведінка» має різні тлумачення в науковій літературі. Цю проблематику розробляли психологи Г. Костюк, О. Кононко, Т. Піроженко, Т. Дуткевич, В. Кутішенко та інші. Сучасні філософи (С. Анісімов, М. Горлач, В. Межуєв, Е. Маркарян, І. Надольний, В. Андрущенко та ін.) розглядають культуру як сферу соціалізації, формування та саморозвитку людини, в якій відображається певна система цінностей, що реалізується через поведінкові норми та правила.

У словнику з етики поведінку визначено як сукупність морально значущих учинків, які людина здійснює протягом певного часу в стабільних або змінних обставинах [14]. З цього погляду, моральні дії особистості відображають рівень її культурного розвитку. У психологічній науці поведінка тлумачиться як спрямована на інших людей активність індивіда, особлива форма його діяльності, що визначається характером міжособистісних взаємин [3].

У психології поняття «поведінка» тісно пов'язане з категорією «спілкування». Існують різні підходи до його визначення. У нашому дослідженні, спираючись на позиції Г. Костюка, В. Моляко, Л.Буєвої та С. Рубінштейна, спілкування розглядається як вид діяльності, оскільки його різноманітні форми виникають із потреби спільної діяльності. О. Запорожець, Г. Костюк, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, С. Максименко, В. Моляко, О. Киричук, В. Засекіна, Т. Пастрик трактують спілкування як взаємодію двох або більше осіб, яка полягає в обміні інформацією пізнавального або афективно-оцінювального характеру і задовольняє потребу людини у контакті з іншою особистістю [29; 35].

У межах загальної психології культура поведінки розглядається як сукупність зовнішніх проявів особистості, що відповідають її внутрішнім моральним переконанням (Л. Карнаух, С. Заболоцька, Н. Пихтіна, І. Шишова, В. Яценко).

Поняття *«культура поведінки»* безпосередньо пов'язане із загальною культурою особистості, що відображає сукупність матеріальних і духовних надбань, створених людством у процесі історичного розвитку [2; 6].

У психологічній науці процес формування культури поведінки тісно пов'язується із соціалізацією особистості. Вперше термін «соціалізація» був інтегрований у систему наукових понять наприкінці XIX століття американським соціологом Франкліном Генрі Гіддінгсом (Franklin Henry Giddings). У своїх працях він визначав соціалізацію як ключовий «процес розвитку соціальної природи людини».

У соціологічному словнику за редакцією В. Воловича соціалізація визначається як процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, що передбачає його включення до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для його становлення та повноцінної життєдіяльності в даному конкретному суспільстві, а Є. Рибалко потрактовує її як процес розвитку людини через взаємодію з оточенням [34; 54].

Ж. Піаже та Р. Спітц приділяли значну увагу розвитку мислення дитини, розглядаючи його як внутрішню детермінанту соціальної поведінки [1]. Натомість Е. Еріксон акцентував на ролі емоцій, потягів та криз розвитку, стверджуючи, що протягом життя індивід проходить кілька стадій, кожна з яких супроводжується певною кризою [59]. Успішне подолання цих вікових криз збагачує соціальний досвід людини і сприяє переходу до наступної стадії розвитку. Саме в цьому процесі особистість здобуває здатність регулювати власні емоції соціально прийнятними способами, що й визначає формування її культури поведінки.

Найбільш ґрунтовно питання, які стосуються соціалізації особистості, досліджував В. Сухомлинський, який розглядав процес виховання (а по суті – соціалізації) як цілісну систему формування моральних якостей, трудового виховання та інтелектуального розвитку в умовах колективної взаємодії; активно впроваджував ідею взаємодії дитини з навколишнім світом та природою, що є важливим елементом соціалізації через пізнання та діяльність; особливий акцент робив на формуванні етичних норм та культури поведінки через живе слово вчителя та художню літературу, що є ключовими механізмами соціалізації в дошкільному та молодшому шкільному віці [52].

В. Роменець під культурою поведінки розуміє «культуру емоційної стриманості». Він зауважує, що на початковому етапі емоції охоплюють усю сферу життєдіяльності та безпосередньо впливають на поведінку, тоді як у процесі розвитку культури поведінки особистість усвідомлює необхідність стримувати

емоційну генералізацію та не виявляти наївно-відверто свій внутрішній світ перед оточенням [54].

Культура поведінки – це інтегральна характеристика особистості, яка відображає сформованість її соціально значущих якостей, моральних установок та етичних орієнтацій [25]. Вона проявляється у щоденних діях і вчинках людини, що базуються на нормах моралі, етики, естетики та загальнокультурних цінностях. Рівень культури поведінки окремих індивідів значною мірою визначається соціальними стандартами та нормами, характерними для певної історичної епохи, національної культури чи соціальної групи.

Культуру поведінки не можна зводити лише до зовнішнього дотримання правил етикету, адже вона є внутрішнім показником моральної зрілості особистості. Вона виражає гуманістичні риси людини – доброзичливість, почуття власної гідності, громадянську свідомість – які реалізуються в повсякденних соціальних ситуаціях: у родині, освітньому середовищі, трудовій діяльності, громадських місцях.

Цей феномен передбачає сформованість умінь і навичок, необхідних для раціональної організації інтелектуальної та фізичної діяльності, дотримання режиму дня, правил особистої гігієни, етичної взаємодії з іншими людьми. Водночас культура поведінки включає елементи естетичного виховання, що формують почуття гармонії, смаку, міри у виборі одягу, оформленні побуту та загальному стилі життя [33].

М. Варій аналізував психологічні особливості поведінки з позицій темпераменту, характеру, потреб і звичок, тоді як Т. Говорун, В. Білоусова, Н. Кисельова та Н. Хамська підкреслювали єдність зовнішніх і внутрішніх аспектів культури особистості у процесі її морального становлення. Питання практичного формування культури поведінки у навчальному та виховному процесі висвітлювали Т. Аболіна, Д. Джолі, С. Гончаренко, О. Савченко, І. Сисоєва та інші. Науковці

розробляли методи, технології та педагогічні засоби морально-етичного виховання [59].

Психодіагностичні та корекційно-розвивальні підходи до формування моральних норм поведінки запропонували І. Бех та О. Киричук. У зарубіжній науковій традиції значну увагу цій проблемі приділяли Д. Карнегі, Е. Пост, К. Роджерс, які досліджували поведінкові норми та принципи ефективної взаємодії в різних соціальних контекстах [60].

У соціології, етиці та психології поняття «культура поведінки» тісно пов'язується з процесом соціалізації особистості. Її становлення зумовлюється засвоєнням та дотриманням моральних норм і цінностей, прийнятих у суспільстві. З позиції соціологічних концепцій (Е. Дюркгейм, Е. Еріксон, Л. Козер, Р. Мертон, Т. Парсонс) культура поведінки розуміється як система духовних орієнтирів, норм і правил, що регламентують взаємини між людьми та сприяють гармонійному входженню індивіда в соціальне середовище.

У психологічному аспекті культура поведінки розглядається як динамічна особистісна структура, що формується, розвивається і змінюється протягом життя людини у процесі її діяльності. Як підкреслюють вітчизняні психологи (І. Бех, В. Роменець), саме вчинок виступає центральною ланкою культурної поведінки, в якій концентруються моральні, духовні та соціальні якості особистості. Культуру поведінки науковці також розглядають через призму соціалізації особистості, що означає засвоєння соціальних норм, правил і цінностей, які дозволяють дитині повноцінно функціонувати у суспільстві (І. Бех, Г. Костюк, О. Кононко) [3].

У педагогіці культура поведінки трактується як сукупність стійких, соціально схвалюваних форм повсякденної діяльності людини. Відповідно, вона постає як показник морального й духовного рівня особистості, що проявляється у вчинках і діях. Аналіз різних підходів дає підстави вважати, що найбільш релевантним для нашого дослідження є визначення культури поведінки як сукупності дій і вчинків,

які відображають засвоєні індивідом загальнолюдські норми, цінності та правила суспільної взаємодії [20; 24].

Питання виховання культури поведінки досліджували В. Сухомлинський, який розкривав культуру міжособистісних стосунків через призму морального виховання, а також Н. Волощенко, Л. Василенко, А. Корнійчук, В. Ляпунова, які визначали культуру поведінки як здатність і звичку людини узгоджувати власні дії з вимогами доцільності, естетики та моралі з урахуванням соціально прийнятих традицій.

Т. Аболіна обґрунтувала змістову специфіку базового компонента культури – моральної культури, яка охоплює три взаємопов'язані рівні: нормативно-поведінковий, соціально-регулятивний і духовно-світоглядний. Учена визначає культуру поведінки особистості як сукупність суспільно схвалених моральних норм, принципів та ідеалів, а також як способи їх реалізації у моральних вчинках та життєвій практиці людини. Науковець визначила структуру моральної культури, виокремивши об'єктивні моральні цінності (настанови, норми, орієнтири) та суб'єктивні моральні цінності (ідеали, принципи, норми й правила поведінки, прийняті в суспільстві). Ці показники, на її думку, є критеріями для оцінки рівня сформованості культури поведінки як окремої особистості, так і соціуму загалом [1].

Отже, культуру поведінки доцільно тлумачити як інтегральну характеристику особистості, що включає сформовані соціально значущі якості, моральні переконання та реальні вияви у щоденній поведінці, засновані на етичних засадах.

Вищим проявом культури поведінки є здатність людини виражати високі моральні почуття, створювати психологічно комфортне середовище спілкування та сприяти формуванню взаємної поваги й доброзичливості [51].

Період дошкільного дитинства вважається сенситивним для формування культури поведінки. Саме в цей час закладаються основи моральних почуттів, засвоюються елементарні норми взаємин, розвивається самоконтроль. Виховання

культури поведінки в цьому віці є базою для подальшого морального, соціального та громадянського становлення дитини.

Українська педагогіка розглядає культуру поведінки дітей як важливий складник їхнього морального, духовного й соціального розвитку, що забезпечує гармонійне входження дитини в систему суспільних відносин [4]; як сукупність соціально значущих якостей особистості, що проявляються у щоденних діях і вчинках, заснованих на моральних, етичних та естетичних нормах [3].

Виховання у цьому контексті розуміється як цілеспрямована взаємодія дорослого з дитиною, спрямована на розвиток почуттів, моральних якостей, засвоєння соціальних норм і правил, а також на формування мотивів і поведінкових звичок.

До основних складників культури поведінки належать: відповідальність (як своєчасне виконання обов'язків і моральних вимог), ініціативність, повага до прав і свобод інших, готовність допомагати, самокритичність, справедливість, чесність і правдивість у взаєминах, об'єктивність у самооцінці, коректність, самоповага, турбота про фізичний і духовний розвиток, людяність, емпатія, вміння дякувати й визнавати помилки, миролюбність, толерантність, вміння прощати [4].

Провідними засобами виховання культури поведінки є гра, праця, навчання, спілкування, приклад дорослих, організація позитивного морально-психологічного середовища в сім'ї та закладі освіти. Важливе місце займає особистісно орієнтований підхід, що ґрунтується на визнанні унікальності кожної дитини й повазі до її гідності (І. Бех, О. Савченко, В. Кузь).

Отже, культура поведінки – це складне особистісне утворення, що включає сукупність моральних знань, суджень, емоцій, почуттів і поведінкових норм, які виступають мотивами діяльності та проявляються у вчинках людини. Культура поведінки – це передусім почуття власної гідності, що визначає характер дій особистості в різних соціальних контекстах – у дошкільному закладі, сім'ї, громадських місцях чи наодинці із собою. До її змісту належать уміння та навички,

пов'язані з розвитком культури інтелектуальної й фізичної праці, дотриманням правил особистої гігієни, а також система соціальних звичок – ввічливість, уважність, турботливість, тактовність, гуманність і делікатність.

1.2. Психолого-педагогічні та методичні основи виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку

Проблема виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку є актуальною у сучасній педагогіці та психології, оскільки саме цей період характеризується високою сенситивністю до соціальних і моральних впливів.

Розвиток культури поведінки в дітей забезпечує успішну соціалізацію, формування моральних цінностей, навичок взаємодії та співпраці з однолітками й дорослими, а також підготовку до майбутнього соціального життя.

Дошкільний вік є важливим періодом виховання основ культури поведінки, що закладає фундамент для подальшого соціального та морального розвитку особистості. Науковці Л. Артемова, О. Кононко, О. Савченко підкреслюють, що у цей період у дитини активно розвивається здатність до свідомого контролю за власною поведінкою, усвідомлення соціально прийнятних норм та засвоєння етичних цінностей [3].

У сучасній педагогіці виділяють кілька підходів до виховання культури поведінки дошкільників:

1. Особистісно орієнтований підхід, який передбачає врахування індивідуальних психологічних особливостей дитини та формування культури поведінки на основі власного досвіду та спостережень (І. Бех, А. Богуш, А. Бойко).
2. Діяльнісний підхід, що розглядає культуру поведінки як результат активної взаємодії дитини з оточенням та участі у різних видах діяльності [62].

3. Соціально-емоційний підхід, який акцентує розвиток емпатії, моральних почуттів та соціальної чутливості, що є важливим складником моральної поведінки [5].

Психологічні дослідження доводять, що старші дошкільники здатні усвідомлювати моральний зміст учинків героїв художніх творів, порівнювати їх із власною поведінкою та оцінювати дії однолітків на основі засвоєних норм [9].

На думку Л. Артемової, виховання культури поведінки в дошкільників тісно пов'язане із впливом родини, яка забезпечує первинну соціалізацію дитини. Вона наголошує, що «становлення культури поведінки передбачає формування системи уявлень і знань про соціально прийнятні норми, розвиток моральних почуттів та навичок соціально допустимої поведінки» [5]. Заклад дошкільної освіти в цьому процесі виконує функцію продовження сімейних традицій виховання, створюючи умови для взаємодії дітей, формування дружніх відносин, поваги та співчуття.

Динаміка розвитку культури поведінки в дітей дошкільного віку проявляється у поступовому переході від емоційно-чуттєвого сприйняття правил до їх усвідомленого засвоєння та включає кілька рівнів:

- формування базових культурно-гігієнічних звичок;
- освоєння норм мовлення та правил спілкування;
- розвиток умінь вирішувати конфлікти соціально прийнятними способами;
- усвідомлене сприйняття моральних цінностей та етичних норм [62].

Отже, на початковому етапі поведінка дитини керується в основному наочними прикладами та реакцією дорослих; у старшому дошкільному віці формується здатність аналізувати, порівнювати та оцінювати власні й чужі вчинки [62].

Старший дошкільний вік вважають сенситивним періодом у становленні культури поведінки, оскільки в цей час активно розвиваються довільність психічних процесів і внутрішня регуляція поведінки. Діти поступово переходять від

елементарного розуміння конкретних дій («добре» – «погано») до усвідомлення узагальнених моральних категорій і норм соціально прийнятної поведінки [4].

Філософські дослідження також акцентують увагу на двох аспектах культури: як діяльності, спрямованої на перетворення природи відповідно до людських цілей, та як засобу розвитку духовних і розумових здібностей особистості [6]. Це поєднання активності та внутрішнього розвитку забезпечує формування в дітей старшого дошкільного віку здатності до саморегуляції, контролю емоцій і засвоєння соціально прийнятих норм поведінки.

Варто зазначити, що закладення основ культури поведінки в старшому дошкільному віці є фундаментом подальшого гармонійного розвитку особистості. Тому головним завданням виховання в цей період стає формування загальної культури дитини, до якої належить і культура поведінки.

М. Федорова, досліджуючи процес виховання культури поведінки в дітей 6–7 років у межах функціонування навчально-виховного комплексу «школа – дитячий садок», розкриває змістові компоненти структури культури поведінки старших дошкільників, до яких відносить:

- емоційний компонент, що характеризує розвиток моральних почуттів (провини, сорому, совісті);
- когнітивний компонент, який відображає засвоєння елементарних знань про норми та правила поведінки;
- мотиваційно-ціннісний компонент, що охоплює формування мотивів моральної діяльності (обов'язку, соціальної відповідальності, прагнення до позитивних взаємин, а також ігрових, змагальних і пізнавальних мотивів);
- праксичний компонент, який виявляється у сформованості навичок саморегуляції, довільності дій і практичного застосування норм поведінки [60].

Л. Артемова у змісті виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку виокремлює кілька взаємопов'язаних компонентів:

- Культура діяльності, що охоплює поведінку дитини під час занять, ігор та виконання трудових доручень. Формування цієї культури передбачає виховання звички підтримувати порядок на робочому місці, бережливе ставлення до іграшок, речей і книг.
- Культура спілкування, що включає розвиток мовленнєвої компетентності дитини.
- Культурно-гігієнічні навички, які починають формуватися через виховання акуратності та охайності. До них належать ранкові процедури, зарядка, гігієна, охайний зовнішній вигляд та чистота одягу й взуття [36].

Науковець підкреслює, що ключовим чинником у вихованні культури поведінки є родина, де розпочинається соціалізація дитини. Зазначає, що становлення культури поведінки передбачає формування уявлень і знань про соціально прийнятні норми, розвиток моральних почуттів (поваги до старших, співчуття, ввічливості, готовності ділитися), а також умінь розпізнавати емоційні стани оточення та відповідно на них реагувати. Таким чином, виховання основ культури поведінки починається в сім'ї, де закладаються моральні цінності, а вихователь закладу дошкільної освіти продовжує сімейні традиції, створюючи атмосферу дружньої взаємопідтримки, навчання взаємодії, поваги та піклування. Родина виховує повагу, співчуття та взаємодопомогу, тоді як педагоги виступають порадиниками для батьків та посилюють розвиток гуманних рис, започаткованих у сім'ї [3].

Особливо важливо виховувати культуру поведінки через власний приклад дорослого, розширювати знання дітей про моральні цінності та формувати в них чуйність, доброзичливість, людяність, чесність і милосердя. Адже саме через спостереження за дорослими дитина усвідомлює важливість таких норм і прагне їх наслідувати.

У програмі з морального виховання дітей дошкільного віку (Л. Лохвицька) визначено основні напрями формування культури поведінки в старших дошкільників:

- поглиблення знань про правила поведінки та розвиток базових морально-естетичних уявлень, встановлення їх взаємозв'язку з нормами поведінки;
- розвиток емоційно-почуттєвої сфери (моральних, естетичних почуттів, позитивного ставлення до оточення, себе та довкілля, зниження рівня тривожності);
- засвоєння навичок культурної поведінки та вміння розв'язувати конфлікти соціально допустимими способами [46].

О. Кононко, Л. Артемова та інші науковці визначили основні завдання виховання культури поведінки у старших дошкільників: формування практичних навичок у повсякденному житті, навчання розпізнавати власні помилки та виправляти їх, ознайомлення з правилами культурної поведінки, виховання любові та поваги до близьких і оточення, а також розвиток турботливого ставлення до інших при одночасній нетерпимості до негативних вчинків. Рівень сформованості культури поведінки визначає успішність соціалізації та загальний розвиток особистості [59; 60].

Виховання повинно починатися з гуманного ставлення до дитини, формування поваги, людяності та гідності. Досягнення позитивних результатів у вихованні культури поведінки дітей можливе лише за умови постійного й послідовного психолого-педагогічного супроводу цього процесу. Такий супровід має здійснюватися на засадах партнерської взаємодії між дитиною, педагогами закладу дошкільної освіти та сім'єю. Виховання культури поведінки повинно бути природним і ненав'язливим, відбуватися м'яко, але переконливо, охоплюючи всі сфери життєдіяльності дитини. Лише за таких умов можливе становлення гармонійної, по-справжньому культурної особистості.

Не менш важливим аспектом цього процесу є усвідомлення дітьми того, що норми культурної поведінки ґрунтуються на моральних засадах українського народу – доброзичливості, правдивості, чесності, гостинності, людяності, працьовитості, шанобливому ставленні до батьків і старших [13].

Спираючись на вищенаведене, виховання культури поведінки можна визначити як процес формування в дітей старшого дошкільного віку системи моральних уявлень і понять, розвитку морально-етичних почуттів, набуття здатності давати адекватні оцінки власним та чужим вчинкам і керуватися ними у щоденному житті.

Процес формування культури поведінки в закладах дошкільної освіти та сім'ї реалізується через використання специфічних форм організації роботи та комплексу педагогічних засобів. Форми культури поведінки класифікуються відповідно до сфер соціальної взаємодії:

- Культура спілкування (комунікативна культура): регулює взаємодію з однолітками та дорослими; включає вербальний (мовленнєвий етикет, ввічливі слова) та невербальний (жести, міміка, дистанція) аспекти.
- Культура діяльності (ігрової, навчальної, трудової): визначає ставлення дитини до завдань, іграшок, результатів праці; включає акуратність, організованість, вміння доводити справу до кінця, дотримуватися правил гри.
- Культура зовнішнього вигляду та гігієни: охоплює навички самообслуговування, охайність одягу, дотримання правил особистої гігієни, що є зовнішнім проявом поваги до себе та оточуючих.

Виховання культури поведінки здійснюється за допомогою засобів педагогічного впливу. Засоби виховання культури поведінки – це інструменти, за допомогою яких педагоги та батьки досягають поставленої мети:

- Провідний засіб – діяльність (гра, праця, навчання): саме в процесі діяльності дитина засвоює соціальні ролі, норми та правила взаємодії.

- Приклад дорослих (наслідування): ефективний засіб, що базується на механізмі імітації. Позитивний зразок поведінки батьків та вихователів є потужним орієнтиром.

- Слово (бесіди, пояснення, читання художньої літератури): використовується для формування когнітивного компонента, розширення знань про моральні норми та їх обговорення.

- Методи заохочення та покарання (схвалення, зауваження): використовуються для зворотного зв'язку, підкріплення бажаної поведінки та корекції небажаної.

- Етичні ситуації та вправи: створення спеціальних умов або розбір реальних ситуацій для тренування навичок прийняття моральних рішень та адекватної поведінки [4; 11].

Таким чином, виховання культури поведінки у старшому дошкільному віці вимагає комплексного підходу, що враховує всі структурні компоненти та використовує адекватні педагогічні засоби, форми, методи і прийоми.

Процес виховання культури поведінки є складним і багатограним, адже вимагає від педагога глибокого розуміння дитячої психології та вміння цілеспрямовано застосовувати різноманітні методи і прийоми навчання і виховання, серед яких: пояснення, демонстрація, нагадування, привчання, моделювання соціальних ситуацій, контроль, оцінювання, проведення етичних бесід, читання художніх творів, перегляд мультфільмів і фільмів, театралізовані вистави з моральним змістом, а також використання заохочень і покарань, подання позитивного прикладу, ознайомлення з правилами культурної поведінки, організація екскурсій, ігор (дидактичних, сюжетно-рольових) та вправ.

Зокрема, пояснення сприяє усвідомленню дитиною причин і наслідків власних дій та необхідності дотримання певних норм у тій чи іншій ситуації. Заохочення стимулює прагнення до навчання і до вибору правильних моделей поведінки, тоді як покарання (у виховному сенсі) допомагає усвідомити наслідки неправильних дій і викликає бажання діяти краще. Етичні бесіди розвивають у дітей здатність

об'єктивно оцінювати події, орієнтуватися у морально значущих ситуаціях і приймати рішення відповідно до загальноприйнятих норм. Методи показу, вправ, привчання, контролю та оцінювання спрямовані на вироблення у дітей сталих поведінкових навичок, визначення рівня засвоєння культурних правил і глибшого розуміння соціально прийнятних моделей поведінки [3].

Процес виховання особистості використовує різноманітні підходи, які можна поділити на три категорії:

- Вплив на свідомість: Застосовуються такі інструменти, як розповідь, етична бесіда та особистий приклад.

- Організація практичного досвіду: Навички формуються через вправи, виконання доручень, привчання до певних правил, педагогічні вимоги, вплив громадської думки та моделювання виховних ситуацій.

- Стимулювання та корекція поведінки: Мотивація досягається через змагання, заохочення та, у разі потреби, покарання.

Важливим складником виховання культури поведінки є зорово-естетичне виховання, яке допомагає дітям засвоювати почуття міри у поведінці, догляді за зовнішністю, виборі одягу та предметів побуту [10].

Таким чином, виховання основ культури поведінки дітей старшого дошкільного віку доцільно розглядати як складний і багатовимірний педагогічний процес, що передбачає усвідомлене, системне й послідовне застосування вихователем різноманітних засобів, форм, методів і прийомів. Його результатом є сформованість у дитини цілісних уявлень про себе, розуміння правил культурної поведінки, орієнтація на соціально схвалювані норми та здатність діяти відповідно до них у різних життєвих ситуаціях.

1.3. Художня література як засіб виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку

Період дошкільного дитинства є етапом первинного занурення дитини у світ художнього слова, у процесі якого формуються початкові уявлення про естетичні, моральні й духовні цінності, розвивається потреба у взаємодії з мистецтвом. Саме в цей період формується емоційно-ціннісне ставлення до навколишнього світу, розвивається здатність до моральної оцінки вчинків і розуміння змісту моральних норм. Саме художня література виступає важливим засобом морально-етичного виховання, оскільки через образи, емоційне забарвлення та сюжетні колізії вона сприяє засвоєнню норм поведінки, формуванню моральних орієнтирів і соціально прийнятних моделей взаємин. Через літературні образи, сюжети та поетичні засоби дитина поступово засвоює моделі культурної поведінки, набуває досвіду емпатії, доброти, справедливості, шанобливого ставлення до людей і природи [17].

Науковці Н. Гавриш, О. Савченко відзначають, що моральні цінності та норми поведінки закладаються у період дошкільного дитинства і суттєво впливають на подальший соціальний розвиток особистості, а тому виховання культури поведінки в старших дошкільників потребує системного підходу, що передбачає використання різних засобів педагогічного впливу, серед яких особливе місце займає художня література [17].

Як зазначає А. Богуш, літературний твір, впливаючи на мислення дитини за допомогою слова, стимулює інтелектуальну діяльність і водночас розвиває емоційно-чуттєву сферу. Дослідниця наголошує, що саме «чуттєвий образ» художнього тексту є тим чинником, який допомагає дитині глибше осмислити події, зрозуміти вчинки персонажів і відчувати естетичну цінність змісту [16]. Такий підхід дозволяє вбачати у художньому слові не лише засіб пізнання, а й потужний інструмент виховання культури поведінки, адже через емоційне співпереживання герой стає для дитини моральним еталоном.

Питання єдності емоційного та інтелектуального компонентів сприйняття літературного твору досліджують Н. Богданець-Білокаленко (розвиток української

дитячої літератури та її сприйняття дітьми різних вікових груп, зокрема в контексті сучасного літературного процесу та формування світосприйняття) [15], Е. Огар (дитяча книжка в українському соціумі, що включає аспекти її впливу на формування особистості та світогляду дитини) [49; 50]. Таким чином, читання або слухання літератури перетворюється на особливу форму емоційно-інтелектуальної діяльності, яка сприяє розвитку моральної свідомості та формуванню культури поведінки.

Дослідження С. Русової, М. Стельмаховича, А. Богуш свідчать, що діти старшого дошкільного віку здатні до інтелектуально-оцінного сприйняття художнього твору. Вони вміють не лише переказувати зміст, а й аналізувати його, узагальнювати, оцінювати поведінку персонажів, порівнюючи її зі своїм життєвим досвідом. Таке усвідомлене ставлення до прочитаного є важливим етапом у формуванні моральної рефлексії, тобто здатності оцінювати власні вчинки й дії інших крізь призму моральних норм.

В. Горбатих акцентує увагу, що в старших дошкільників формується новий рівень самосвідомості, який дає змогу дитині адекватно сприймати події, в яких вона не є безпосереднім учасником [28]. Це створює умови для розвитку емпатії, моральної уяви й уміння емоційно включатися в художній контекст. Саме через ідентифікацію з героями літературних творів діти засвоюють соціально прийнятні норми поведінки, розрізняють добро і зло, усвідомлюють цінність гуманних взаємин.

Науковці О. Кононко, Г. Костюк, Л. Шелестова, Л. Артемова підкреслюють, що художня література слугує ефективним інструментом формування моральних якостей дитини, оскільки через сюжетні лінії та образи персонажів вона моделює соціально прийнятні форми поведінки. Так, Л. Артемова зазначає, що старші дошкільники здатні оцінювати вчинки персонажів з точки зору моральності, співвідносячи їх з власними діями або поведінкою однолітків, що стимулює розвиток емоційного та соціального інтелекту [3].

Важливою є також позиція Н. Гавриш, яка акцентує увагу на тому, що емоційне сприйняття художнього твору формує в дітей здатність до співпереживання та розвитку почуття справедливості, чесності та гуманності. Ці якості, у свою чергу, є основою культури поведінки дошкільника [23].

Старший дошкільний вік характеризується високим рівнем емоційного сприйняття, здатністю до абстрактного мислення та формуванням первинних моральних суджень.

Під час підбору художніх творів необхідно враховувати:

- розвиток емоційної сфери: тексти повинні викликати емоційне співпереживання, стимулювати доброзичливість, емпатію та толерантність;
- когнітивний розвиток: сюжети мають бути логічно структурованими, доступними для розуміння, з чітким моральним змістом;
- соціальна орієнтація: твори повинні знайомити дитину з нормами поведінки, правилами взаємодії в колективі, культурними традиціями та етичними цінностями [23].

А. Богуш [17] та В. Деленко [32] відзначають, що оптимальними є твори з яскравими, емоційно насиченими персонажами, що дозволяє дітям ідентифікувати себе з героями, аналізувати їхні вчинки та формувати власні моральні судження.

Отже, художня література у вихованні культури поведінки виконує подвійну функцію: з одного боку, вона є дидактичним засобом формування моральних знань, а з іншого – емоційно-виховним чинником, що сприяє розвитку внутрішнього світу дитини, її здатності до співпереживання, співчуття, моральної самооцінки. Через спільне читання, обговорення прочитаного, інсценізацію літературних сюжетів вихователь може формувати в дітей ціннісні орієнтири, які згодом виявляються в їхній культурі поведінки, взаєминах і ставленні до світу людей.

Взаємозв'язок між змістом художнього твору та життєвим досвідом дошкільників висвітлено у дослідженнях Н. Гавриш. Вона підкреслює, що «сила враження під час слухання літературного твору залежить від рівня розвитку

естетичного сприйняття, яке формується у повній мірі пізніше, тоді як у дошкільному віці закладаються його початкові передумови» [23].

Важливим чинником усвідомлення змісту твору є зацікавленість дітей сюжетом та подіями. Коли сюжет та персонажі викликають інтерес, герої твору стають більш зрозумілими та близькими дитині. Це сприяє тому, що дошкільнята активно відстежують розвиток подій, аналізують їх та співпереживають героям, причому переживання набувають усвідомленого характеру. На основі емоційного сприйняття художніх творів діти набувають здатності розуміти та осмислювати явища та події навколишнього світу.

Старші дошкільники характеризуються значно глибшим та ширшим сприйняттям художньої форми літературного твору. Вони здатні розрізняти прозові та віршовані жанри за ритмічністю, мелодійністю та іншими характерними ознаками; охоче запам'ятовують вірші та самостійно створюють римовані тексти. Здатність відрізняти художню форму безпосередньо впливає на розвиток їхньої емоційної чутливості, естетичного смаку та художніх уподобань.

Розкриємо можливості творів різних жанрів у вихованні культури поведінки дітей старшого дошкільного віку:

Українська народна казка є одним із найефективніших засобів виховання культури поведінки. Її сюжети містять чіткі моральні орієнтири, доступні дітям символи добра і зла, приклади справедливих і хибних учинків. Наведемо приклади:

- «Рукавичка» – виховує доброзичливість, взаємопідтримку, готовність допомагати іншим, вміння жити в колективі;
- «Кривенька качечка» – формує співчуття, милосердя, вміння бачити внутрішню красу людини;
- «Колобок» – навчає обережності, відповідальності за власні вчинки, застерігає від самовпевненості;
- «Котик і Півник» – утверджує значення дружби, слухняності, вміння дотримуватись порад старших та ін.

Таким чином, народна казка допомагає дітям не лише розрізнати добро і зло, а й формує первинні уявлення про моральну норму як важливий елемент культурної поведінки.

Морально-етичний зміст *оповідань* для дітей. Важливе місце у вихованні культури поведінки займають твори українських письменників, у яких моральна проблематика поєднується з реальними життєвими ситуаціями, близькими дитячому досвіду. Наприклад:

- В. Сухомлинський «Горбатенька дівчинка» – формує в дітей співчуття, людяність, повагу до людей із фізичними вадами;
- В. Сухомлинський «Сьома дочка» – утверджує любов до родини, безкорисливість, жертвовність, турботу про ближніх;
- В. Сухомлинський «Покинуте кошеня» – виховує відповідальність за природу, дбайливе ставлення до всього живого;
- О. Іваненко «Лісова казка» – сприяє усвідомленню значення дружби, взаємоповаги, уміння поступатися;
- О. Пчілка «Сосонка» – виховує працелюбність, бережливе ставлення до природи, вдячність.

Під час аналізу поведінки героїв, їхніх почуттів і мотивів діти засвоюють моральні поняття, що безпосередньо впливають на формування внутрішніх норм поведінки.

Поетичні твори для дітей відіграють важливу роль у формуванні моральних почуттів, зокрема любові до рідних, працьовитості, доброзичливості та ввічливості. Ритмічна форма, яскраві образи й мелодика слова сприяють глибшому емоційному сприйняттю моральних ідей. Наприклад:

- Т. Шевченко «Садок вишневий коло хати» – утверджує цінність родини, праці, гармонійного життя з природою;
- Н. Забіла «Ясоччина книжка» – формує почуття відповідальності, турботи, любові до близьких;

- М. Підгірянка «Мати» – виховує вдячність, шанобливе ставлення до матері.

Поезія сприяє розвитку емоційної культури, допомагає дітям усвідомити, що гарна поведінка є проявом духовної краси людини.

Використання малих фольклорних жанрів (або «дитячого фольклору») у старшому дошкільному віці є одним із найефективніших засобів шліфування культури поведінки, оскільки вони короткі, влучні та легко запам'ятовуються. У 5–6 років дитина вже не просто повторює текст, а розуміє його підтекст.

Розглянемо жанри фольклору у контексті виховання культури поведінки:

Прислів'я та приказки. Це лаконічні формули, що містять оцінку вчинку. Вихователь не просто повчає, а апелює до народної мудрості.

Напрями виховання: *культура праці* («Бджола мала, а й та працює», «Маленька праця краща за велике безділля»); *культура спілкування* («Спершу подумай, а потім скажи», «Гострого слова бережися»); *чесність* («Правда у воді не тоне і у вогні не горить») тощо.

Мирилки – мистецтво подолання конфліктів. У старшому дошкільному віці важливо навчити дітей не просто припиняти сварку, а робити це щиро, без агресії.

Загадки – культура розумової праці та терпіння. Навчають вислуховувати опонента до кінця, не перебивати, поважати думку іншого.

Дослідження, проведені Н. Гавриш, А. Богуш, В. Бойко, В. Кононенко, демонструють, що діти старшого дошкільного віку здатні сприймати моральний зміст художніх творів. Зокрема, Н. Гавриш та А. Богуш, які у своїх роботах з лінгводидактики та методики розвитку мовлення дошкільників наголошують на тому, що сприймання художнього твору дітьми цього віку має емоційний характер, і вони здатні диференціювати позитивних і негативних героїв, але їхні оцінки часто є полярними, без напівтонів. Дослідниця О. Кононко та інші автори монографії «Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ» порушують питання становлення морального вибору дошкільників та ролі емоцій у цьому процесі [10].

Н. Гавриш підкреслює, що формування моральних основ і засвоєння базових моральних понять починається в дітей віком 4–5 років. У цей період дошкільники вже здатні оцінювати вчинки та взаємини персонажів, користуючись моральними категоріями «добре – погано», «хороший – поганий». При цьому діти виявляють підвищену критичність щодо негативних персонажів та їхніх дій [25].

Аналогічну позицію висловлює А. Богуш, наголошуючи на адекватності оцінки художніх персонажів дітьми старшого дошкільного віку. Дослідниця зазначає, що діти часто зіставляють поведінку героїв із власними діями у подібних ситуаціях або з поведінкою своїх однолітків. Старші дошкільники здатні робити оцінки дій своїх товаришів на основі аналогій із персонажами літературних творів, застосовуючи вирази «хитра, як лисичка» або «впертий, як осел».

Дослідження зарубіжних науковців Н. Dangboonrueng, S. Rungsayatorn демонструють, що метод «розповідання історій» (storytelling) і читання творів із чітким моральним змістом сприяють підвищенню рівня дисциплінованості, щедрості та чесності серед дошкільнят [28].

На підставі вищевикладеного можна стверджувати, що системне включення художніх творів у педагогічний процес – із врахуванням вікових особливостей дітей, їх аналізом та обговорення, рольовим відтворенням, супроводом дорослого – є важливою й ефективною методичною умовою виховання культури поведінки старших дошкільників.

Через твори художньої літератури дошкільники знайомляться з різними аспектами життя людей, моральними нормами поведінки, особливостями міжособистісних взаємин, історією рідного краю, народними традиціями. Крім того, діти поглиблюють свої знання про природу, тваринний світ та навколишнє середовище, навчаються відчувати красу і силу слова та долучаються до культурних надбань інших народів [33].

Художня література виконує подвійну функцію у вихованні дітей старшого дошкільного віку: з одного боку, вона формує моральні уявлення та знання, а з

іншого – розвиває емпатію, моральне мислення і здатність співпереживати. Літературні образи стають етичними орієнтирами, що допомагають дітям засвоювати моделі культурної поведінки, формувати ввічливість, працьовитість, доброзичливість та гуманність.

Формування культури поведінки старших дошкільників через правильний підбір художніх творів є ефективним засобом морального та соціального виховання. Системне використання літератури з урахуванням вікових особливостей сприяє розвитку емпатії, критичного мислення, соціальних навичок і моральних цінностей. Таким чином, художня література виступає важливим психолого-педагогічним інструментом у процесі формування всебічно розвиненої особистості дитини.

Висновки до розділу 1.

У розділі розкрито теоретико-методичні засади виховання культури поведінки дітей на етапі дошкільного дитинства.

Ретроспективний аналіз наукових праць дозволив охарактеризувати сутність взаємопов'язаних понять «культура», «поведінка», «культура поведінки» з філософських, психолого-педагогічних і лінгводидактичних позицій. В умовах сучасного оновлення освітньої системи України виховання культури поведінки є важливою умовою успішної соціалізації, розвитку особистості та підготовки дитини до життя у соціумі, що забезпечує її моральну, етичну та культурну зрілість. Культура поведінки визначається вченими як необхідний компонент моральної культури особистості, що нерозривно пов'язаний із завданням формування загальної культури людини. Виховання культури поведінки в дошкільному віці є процесом динамічним та багатокomпонентним, що поєднує емоційний, когнітивний і поведінковий аспекти. Успішне формування культури поведінки потребує системного психолого-педагогічного супроводу, тісної взаємодії сім'ї та дошкільного закладу, а також використання різноманітних

методів: від безпосереднього прикладу дорослих до рольових ігор, обговорення казок та етичних ситуацій.

Нами проаналізовано сутнісні характеристики виховання культури поведінки дітей старшого дошкільного віку. З'ясовано, що упродовж цього періоду в житті дитини розвиваються дружні стосунки, здатність виконувати вимоги дорослих та дотримуватися загальноприйнятих норм культурної поведінки.

Правильний вибір художніх творів для читання та розказування є ключовим інструментом у вихованні культури поведінки старших дошкільників. Література допомагає формувати моральні цінності, емпатію, толерантність, соціальні навички та етичну поведінку. Використання рольових ігор, обговорень та творчих завдань сприяє ефективній інтеграції літературного матеріалу в психолого-педагогічний процес виховання.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБОМ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

2.1. Діагностичний інструментарій для виявлення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку

Для виявлення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку ми розробили діагностичний інструментарій, який передбачає визначення критеріїв та показників вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку.

Ми пропонуємо розпочати роботу зі з'ясування, як вихователі закладів дошкільної освіти орієнтуються в питаннях виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку. Нами було розроблено анкетування для вихователів, щоб можна було отримати як кількісні, так і якісні дані:

1. Як ви розумієте поняття «культура поведінки»?
2. Які форми і методи ви використовуєте з метою виховання в дітей старшого дошкільного віку культури поведінки?
3. На яких заняттях ви виховуєте культуру поведінки в дітей старшого дошкільного віку?
4. Які методи і прийоми ви використовуєте з метою виховання в дітей старшого дошкільного віку культури поведінки?
5. Які засоби Ви використовуєте з метою виховання в дітей старшого дошкільного віку культури поведінки?
6. В яких видах діяльності ви виховуєте в дітей культуру поведінки?
7. Як Ви вважаєте чи доцільно використовувати художню літературу як засіб виховання в дітей старшого дошкільного віку культури поведінки? Чому?

8. Які художні твори ви використовуєте у вихованні культури поведінки? (назвіть авторів та назви творів)

9. Які труднощі виникають у вас у процесі виховання в дітей старшого дошкільного віку культури поведінки?

Відповідно до Базового компонента дошкільної освіти, з урахуванням особливостей дітей старшого дошкільного віку, нами було визначено такі критерії: емоційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний з відповідними показниками:

Емоційно-ціннісний критерій з показниками: інтерес до громадянських цінностей (обов'язки перед іншими людьми, повага прав, честі та гідності інших людей), діяльності; демонстрація особистісних якостей (відповідальність, людяність, справедливість, ініціативність, активність) у взаємодії з іншими людьми; демонстрація відповідальності за свої вчинки.

Когнітивний критерій з показниками: знання та уявлення про норми взаємодії в соціумі (привітання, прощання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови); уявлення про місце кожної людини в соціальному середовищі; усвідомлення необхідності дотримання соціальних норм моралі; виявлення поваги до прав і свобод людини.

Діяльнісний критерій з показниками: дотримання соціальних правил та норм поведінки, домовленостей у щоденній життєдіяльності; участь у визначенні та прийнятті правил співжиття в родині, групі закладу дошкільної освіти, колі друзів; уміння порозумітися, домовитись з іншими в конфліктних ситуаціях.

На основі вищезазначених критеріїв і показників було визначено три рівні вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку: високий, середній, низький.

Високий рівень вихованості культури поведінки характерний для дітей старшого дошкільного віку, які виявляють інтерес до громадянських цінностей (обов'язки перед іншими людьми, повага прав, честі та гідності інших людей), діяльності; демонструють особистісні якості (відповідальність, людяність,

справедливість, ініціативність, активність) у взаємодії з іншими людьми; демонструють відповідальність за свої вчинки; знають та мають уявлення про місце кожної людини в соціальному середовищі; усвідомлюють необхідність дотримуватися соціальних норм моралі; виявляють повагу до прав і свобод людини; дотримуються соціальних правил та норм поведінки, домовленостей у щоденній життєдіяльності; беруть участь у визначенні та прийнятті правил співжиття в родині, групі закладу дошкільної освіти, колі друзів; демонструють уміння порозумітися, домовитись з іншими в конфліктних ситуаціях.

Середній рівень вихованості культури поведінки характерний для дітей старшого дошкільного віку, які не завжди виявляють інтерес до громадянських цінностей (обов'язки перед іншими людьми, повага прав, честі та гідності інших людей), діяльності; не завжди демонструють особистісні якості (відповідальність, людяність, справедливість, ініціативність, активність) у взаємодії з іншими людьми; не завжди демонструють відповідальність за свої вчинки; допускаються помилок в уявленні про місце кожної людини в соціальному середовищі; не завжди усвідомлюють необхідність дотримуватися соціальних норм моралі; не завжди виявляють повагу до прав і свобод людини; не завжди дотримуються соціальних правил та норм поведінки, домовленостей у щоденній життєдіяльності; не завжди беруть участь у визначенні та прийнятті правил співжиття в родині, групі закладу дошкільної освіти, колі друзів; не завжди демонструють уміння порозумітися, домовитись з іншими в конфліктних ситуаціях.

Низький рівень характерний для дітей старшого дошкільного віку, які майже не виявляють інтересу до громадянських цінностей (обов'язки перед іншими людьми, повага прав, честі та гідності інших людей), діяльності; інколи демонструють особистісні якості (відповідальність, людяність, справедливість, ініціативність, активність) у взаємодії з іншими людьми; інколи відповідають за свої вчинки; часто допускаються помилок в уявленні про місце кожної людини в соціальному середовищі; інколи усвідомлюють необхідність дотримуватися

соціальних норм моралі; інколи виявляють повагу до прав і свобод людини; інколи дотримуються соціальних правил та норм поведінки, домовленостей у щоденній життєдіяльності; майже не беруть участь у визначенні та прийнятті правил співжиття в родині, групі закладу дошкільної освіти, колі друзів; інколи демонструють уміння порозумітися, домовитись з іншими в конфліктних ситуаціях.

До кожного з критеріїв і показників нами були дібрані діагностичні завдання.

Емоційно-ціннісний критерій

З метою з'ясування інтересу дітей до громадянських цінностей (обов'язки перед іншими людьми, повага прав, честі та гідності інших людей), діяльності ми пропонуємо використати методику «Незакінчена розповідь» (модифікований варіант для дослідження громадянських цінностей). Форма проведення – індивідуальна (щоб уникнути впливу думки однолітків).

Вихователь звертається до дитини: Я прочитаю тобі початок історії. Вона дуже цікава, але в книжці загубилися останні сторінки. Допоможи мені, будь ласка, дізнатися, що було далі. Як вчинив(ла) Миколка/Софійка?»

Ситуація №1: Повага до гідності

Сюжет: У групі з'явився новий хлопчик. Він носить окуляри з товстим склом. Під час гри діти почали дражнити його «совою» і не давали йому м'яч. Хлопчик відійшов у куток і ледь не плаче. Повз проходив (ла) Миколка/Софійка?».

- Що він зробив? Чому?

Ситуація №2: Обов'язки перед іншими

Сюжет: Діти готували подарунки для воїнів. Вихователька попросила кожного прибрати своє робоче місце, щоб у групі було чисто і затишно. Всі побігли гратися новою залізницею, а на столах залишилося багато сміття. Миколка/Софійка?» дуже хотів(ла) першим (шою) запустити потяг...

- Як він вчинив? Чому?

Ситуація №3: Повага до прав

Сюжет: Дівчинка принесла в садочок свою улюблену ляльку. Вона поклала її в шафу. Інша дитина побачила це і дуже захотіла взяти ляльку погратися без дозволу, поки ніхто не бачить. Миколка/Софійка?» це помітив(ла).

- Що він сказав або зробив? Як правильно було б вчинити?

Вихователь звертає увагу, чи проявляє дитина інтерес до запропонованих ситуацій, як вона реагує на дії героя в різних ситуаціях.

З метою з'ясування чи демонструє дитина особистісні якості (відповідальність, людяність, справедливість, ініціативність, активність) у взаємодії з іншими людьми ми пропонуємо використати діагностичну ситуацію «Коло обов'язків».

Вихователь створює ігрову ситуацію, де дітям потрібно підготувати групове приміщення до «важливої події» (наприклад, приходу гостей-ляльок). Кожній дитині дається конкретне дрібне завдання (обов'язок): розставити стільці, розкласти серветки, перевірити, чи чисті іграшки.

Вихователь спостерігає, як дитина виконує завдання, коли дорослий «відволікся» (вийшов або розмовляє з кимось).

Показники: відповідальність, доведення справи до кінця без нагадувань; активність: швидкість включення в роботу.

З метою з'ясування чи демонструє дитина відповідальність за свої вчинки ми пропонуємо використати методичку «Порушене правило».

Вихователь просить дитину виконати завдання, що вимагає чіткого дотримання правила (наприклад, сортувати картки, але забороняється дивитися в «секретну» коробку, або розкласти фігурки, не торкаючись певної «крижкої» деталі).

Вихователь виходить з кімнати на 2-3 хвилини або відходить від дитини. У цей час фіксує (за допомогою камери або дзеркала Гезелла), чи порушила дитина заборону. Після повернення вихователь каже: «Ой, мені здалося, що тут щось змінилося/зрушилося. Ти не знаєш, як це сталося?».

Аналіз результатів:

- високий рівень: дитина визнає порушення правила відразу.

- середній рівень: визнає провину після навідних запитань.

- низький рівень: заперечує свою участь, придумує виправдання або перекладає провину на обставини («воно саме впало»).

Когнітивний критерій

З метою з'ясування обізнаності дітей про норми взаємодії в соціумі (привітання, прощання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови) ми пропонуємо використати методикку «Мовленнєвий етикет у картинках».

Матеріал: Серія ілюстрацій, де зображено типові ситуації:

№1 Дитина зранку відчиняє двері групи, де вже є діти та вихователь.

№2 Дитина забирає куртку з шафи, мама чекає біля дверей, група грається.

№3 Дитині дарують книгу або пригощають яблуком.

№4 Дитина випадково зачепила вежу з кубиків, яку будував інший.

№5 Дитина стоїть біля високої полиці, де лежить м'яч, і не може дістати.

№6 Дитина хоче звернутися до вихователя, який розмовляє з іншим дорослим.

Вихователь звертається до дитини: «Подивись на цю картинку. Тут зображений хлопчик (або дівчинка). Уяви, що ти на його місці. Як ти гадаєш, що потрібно сказати в цей момент? А як можна сказати інакше?».

Якщо дитина мовчить, дослідник використовує стимулюючу підказку: «Хлопчик хоче бути ввічливим, що йому допоможе?». Якщо і після цього відповіді немає – навідну підказку: «Може, йому треба привітатися чи щось попросити?».

Критерії оцінювання:

3 бали (високий рівень): дитина самостійно, швидко і точно називає етикетну форму; пропонує варіативність (наприклад: «Добрий день» та «Привіт всім»); розуміє різницю між зверненням до дорослих та однолітків.

2 бали (середній рівень): дитина називає одну стандартну форму (наприклад: «Дякую»); може потребувати стимулюючої підказки; варіативність відсутня.

1 бал (низький рівень): дитина відповідає лише після навідної підказки або називає слово, що не відповідає ситуації (наприклад, замість «вибач» каже «дай»).

0 балів: відмова від відповіді або повне нерозуміння етикетної ситуації.

З метою з'ясування чи уявляє дитина місце кожної людини в соціальному середовищі ми пропонуємо використати методику «Хто що робить?». Ця методика спрямована на виявлення того, чи бачить дитина суспільство як цілісний механізм, де кожен виконує свою роль.

Для проведення методики потрібно підготувати набір з 8-10 великих карток. Важливо, щоб на них були зображені не лише професії, а й соціальні ролі/статуси:

Професії: лікар, поліцейський, фермер/пекар, водій.

Соціальні статуси: дитина (одноліток), мама/тато (батьки), дідусь/бабуся (літні люди), директор/керівник.

На початку вихователь показує картку і запитує:

- Хто це? Як ти здогадався?

- Яку важливу справу робить ця людина для інших? (Наприклад: лікар не просто «лікує», а «робить так, щоб ми не хворіли і могли гратися»).

Етап II: Проблемні ситуації (Метод «від супротивного»)

Ситуація «Зникнення професії»: «Уяви, що на один день зникли всі пекарі (або водії). Що станеться з іншими людьми? Що ти будеш їсти? Як люди дістануться роботи?».

Ситуація «Хто головний»: «У дитячому садку багато дорослих: вихователі, кухарі, директор, двірник. Хто з них найголовніший? А чи зможе директор сам приготувати обід, прибрати подвір'я та пограти з усіма дітьми одночасно?». (Перевіряємо розуміння розподілу праці).

Етап III: Соціальні пріоритети (Етика взаємодії)

Ситуація «Трамвай»: «У трамваї лише одне вільне місце. До нього підійшли: хлопчик твого віку, дідусь з паличкою та жінка з немовлям. Хто має сісти? Чому?».

Ситуація «Допомога»: «Поліцейському потрібна допомога – він шукає дорогу. Чи може дитина йому допомогти, чи тільки дорослі допомагають дітям?».

Критерії оцінювання результатів:

Високий рівень (3 бали): дитина чітко аргументує взаємозв'язки («Якщо не буде фермера, у пекаря не буде муки, а ми не купимо хліб»). Розуміє, що статус (головний) не означає перевагу, а означає відповідальність. Дотримується норм соціальної справедливості (поступається місцем найслабшому).

Середній рівень (2 бали): описує функції людей ізольовано («Лікар лікує, кухар готує»). Зв'язок між ними бачить лише за допомогою навідних запитань. Пріоритет у виборі ролей віддає силі або особистим симпатіям.

Низький рівень (1 бал): сприймає людей лише через призму власних потреб («Мама мені купує», «Лікар дає гірку таблетку»). Не розуміє ієрархії та взаємодопомоги. На проблемні питання відповідає: «Не знаю», «Буде погано».

З метою з'ясування чи усвідомлює дитина необхідність дотримуватися соціальних норм моралі ми пропонуємо використати методику «Закінчи історію».

Вихователь зачитує дитині різні історії:

Історія 1 (Взаємодопомога): Діти грали в «конячок». Одна дитина впала і сильно забила коліно. Вона плаче. Інші діти весело біжать повз, бо гра дуже цікава. Герой зупинився... Як він вчинив? Чому?

Історія 2 (Чесність/Відповідальність): Мама дала Оленці гроші на хліб. Дорогою дівчинка побачила гарну наклейку і купила її. Коли вона повернулася додому, мама запитала: «Де хліб?»... Що відповіла Оленка? Чому?

Історія 3 (Справедливість/Повага до прав): Діти ділили цукерки. Одному хлопчику дісталось менше за всіх, бо він найменший. Він стоїть і ледь не плаче. Герой бачить, що у нього самого цукерок багато... Що зробив герой? Чому?

Історія 4 (Гідність/Захист іншого): Діти сміялися з дівчинки, бо в неї була стара лялька. Вони казали: «Твоя лялька некрасива, ми з тобою не гратимемо». Дівчинка засмутилася. Герой підійшов до них... Що він сказав? Як вчинив?

Запитання після кожної історії:

- Як, на твою думку, вчинив хлопчик/дівчинка?
- Чому він зробив саме так, а не інакше?
- Як ти гадаєш, що відчув інший герой (потерпілий)?
- А як би вчинив ти?

Критерії оцінювання результатів:

3 бали: дитина закінчує історію з дотриманням норми. Пояснює свій вибір емпатією («йому боляче», «це несправедливо»). Впевнено каже, що вчинить так само.

2 бали: дитина знає, як вчинити правильно, але мотивація зовнішня («так треба», «мама сваритиме», «щоб бути хорошим»). Емпатія виражена слабо.

1 бал: дитина пропонує егоїстичне закінчення або каже: «Я не знаю». Може виправдовувати негативного героя («йому теж хотілося наклейку»).

Діяльнісний критерій

*З метою з'ясування чи дотримується дитина соціальних правил та норм поведінки, домовленостей у щоденній життєдіяльності ми пропонуємо використати *Карту спостереження* (за А. М. Щетиніною).*

Вихователь здійснює спостереження за дитиною по 15–20 хвилин у різні режимні моменти протягом 3–5 днів.

Під час спостереження фіксує

Самостійність у побуті: Прибирання робочого місця після занять без вказівки.

Підтримання порядку в ігровому куточку.

Самостійність у процесах самообслуговування (одягання, гігієна): Чи проявляє дитина ініціативу в наведенні порядку, чи робить це лише після того, як вихователь «зупинив» гру?

Дотримання правил гри: Прийняття правил на початку гри. Дотримання черговості. Чесність (відсутність маніпуляцій заради перемоги). Як дитина реагує на програш? Чи намагається змінити правила «під себе» під час процесу?

Реакцію на вимоги дорослого: Швидкість включення в дію після інструкції. Якість виконання (ретельність). Відсутність протестних реакцій. Чи потрібно повторювати прохання тричі, чи дитина демонструє «соціальну готовність» до співпраці?

Стриманість: Вміння дослухати іншого (дитину або дорослого). Контроль за гучністю голосу в тихі години. Стимування імпульсивних рухів/криків під час занять. Чи може дитина тримати паузу, коли хочеться щось вигукнути?

Критерії оцінювання:

3 бали - Поведінка стійка, норма стала внутрішньою звичкою. Контроль дорослого не потрібен.

2 бали - Норма виконується лише під наглядом дорослого або за умови гарного настрою/цікавості.

1 бал - Дитина ігнорує правила, діє імпульсивно або лише під тиском санкцій [67].

З метою з'ясування чи дитина бере участь у визначенні та прийнятті правил співжиття в родині, групі закладу дошкільної освіти, колі друзів ми пропонуємо їй виконати діагностичні ситуації «Конфлікт у грі», що дозволить побачити «живу» демократію в дитячому середовищі.

Вихователь створює ситуації:

- Групі з 4 дітей дають цікавий конструктор, але лише з однією важливою деталлю (наприклад, одна кабіна для машини або один пульт).

- Нова гра з «білими плямами»: Вихователь приносить нову настільну гру або рухливу гру, пояснює лише початок («ми маємо дійти до фінішу»), але навмисно «забуває» сказати, як саме рухатися, хто йде першим і що робити, якщо хтось впав.

Інструкція: «Ось вам нова гра, але я не встиг дочитати правила. Домовтеся самі, як ви будете грати, щоб ніхто не образився».

Вихователь фіксує поведінку кожної дитини за наступними критеріями:

Ініціатива в правотворенні: Хто перший каже: «Стійте, треба домовитися»? Хто пропонує конкретну норму («Давайте по черзі», «Хто вищий – той перший»)?

Демократичність: Чи запитує дитина інших: «Ви згодні?», «А ти як хочеш?».

Стійкість до порушень: Як дитина реагує, коли хтось порушує щойно прийняте правило? (Апелює до домовленості чи просто кричить/б'ється).

Гнучкість: Чи готова дитина змінити свою пропозицію, якщо група її не прийняла?

Критерії оцінювання:

- Високий рівень. Дитина ініціює створення правил, аргументує їх користю для всіх, активно використовує перемовини для розв'язання конфліктів.

- Середній рівень. Самостійно правил не пропонує, але активно підтримує розумні пропозиції інших. Дотримується домовленостей, якщо вони прийняті більшістю.

- Низький рівень. Або намагається нав'язати свою волю силою без обговорення, або повністю підпорядковується іншим, не виявляючи власної позиції у створенні правил.

З метою з'ясування чи дитина вміє порозумітися, домовитись з іншими в конфліктних ситуаціях ми пропонуємо використати методику «Малювання вдвох на одному аркуші».

Матеріали: аркуш формату А3 (щоб було місце для маневру, але межі залишалися відчутними) та набір олівців (6–12 кольорів), розміщений рівно посередині між дітьми.

Вихователь пропонує дітям об'єднатися в пари. Для дослідження важливо сформувати пари як за симпатіями, так і випадковим чином (це покаже стійкість навички домовлятися).

- Діти, перед вами один аркуш на двох. Вам потрібно намалювати на ньому одну спільну картину. Не два різні малюнки, а один спільний сюжет. Спочатку домовтеся, що це буде, а потім починайте.

Вихователь звертає увагу: Хто висунув ідею? Чи була вона прийнята партнером?

Показники: *Діалогічність*: «А давай намалюємо ліс?» – «Давай, а я намалюю лисичку»; *Авторитаризм*: «Малюємо танк, я сказав!»; *Відсутність плану*: Починають малювати мовчки, кожен у своєму кутку.

Потім звертає увагу як діти взаємодіяли в процесі роботи.

Показники: *Запит на дозвіл*: «Можна я візьму синій?», «Ти вже закінчив цим кольором?»; *Захоплення*: Забирання олівців з-під руки, пересування аркуша до себе.

Координація: Спільне зафарбовування одного об'єкта, допомога один одному.

Наступний етап: Розв'язання конфліктних епізодів.

Вихователь звертає увагу на реакцію дітей на порушення кордонів або незгоду.

Показники: *Конструктивні переговори*: «Не замальовуй моє сонце, маляу хмаринку тут». *Вербальна агресія*: «Ти все зіпсував!», «Ти не вмєш малювати!». *Фізичний конфлікт / Відмова*: Спроба порвати папір, плач, вихід із гри.

Критерії оцінювання:

Високий - Спільний сюжет, активне використання мовленнєвих формул пропозиції та прохання. Конфлікти розв'язуються через компроміс.

Середній - Малюють на одному аркуші, але фактично різні речі (не пов'язані сюжетом). Спілкуються мало, конфліктів уникають шляхом «територіального» поділу аркуша навпіл.

Низький - Постійні суперечки за олівці або місце на папері. Спільної картини не виходить. Один домінує, інший пасивно підкоряється або кидає роботу.

Отже, з метою виявлення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку ми розробили діагностичний інструментарій, який передбачає визначення критеріїв та показників означеної якості в дітей передшкільного віку. За критерії було обрано емоційно-ціннісний, когнітивний та діяльнісний. Визначено три рівні вихованості культури поведінки в дітей

передшкільного віку: високий, середній та низький. До кожного з визначених критеріїв було дібрано діагностичні методики.

2.2. Система роботи з виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури

Формування культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку є одним із провідних завдань сучасної дошкільної освіти, що визначено у Базовому компоненті дошкільної освіти України (2021). Саме в цей віковий період відбувається активне становлення морально-етичних орієнтацій, розвиток здатності до саморегуляції, усвідомлення власних і чужих емоцій, що створює підґрунтя для формування культурних форм поведінки.

Для реалізації розробленої системи роботи вихователю необхідно створити розвивальне освітнє середовище, яке передбачатиме:

- добір художньої літератури морально-етичного спрямування, що відповідає віковим особливостям дітей старшого дошкільного віку (казки, оповідання, вірші, байки, прислів'я): твори мають бути емоційно насиченими, доступними для розуміння, відображати знайомі дітям ситуації морального вибору;
- забезпечення емоційно комфортної атмосфери під час читання та обговорення художніх творів, у якій дитина почуватиметься вільно, зможе висловити власні думки й почуття;
- створення умов для активної діяльності дітей – театралізованих ігор, творчих вправ, інсценізацій, обговорень ситуацій морального вибору, де кожен вихованець може проявити ініціативу;
- організацію розвивального предметно-ігрового середовища, яке сприятиме моральному самовираженню дітей (куточки добрих справ, «Бібліотечка ввічливості», стенд «Наші добрі вчинки»);

- використання інтегрованих форм роботи (поєднання художнього слова, музики, образотворчої діяльності, гри), що забезпечать емоційне занурення у зміст твору;

- взаємодію з родинами вихованців, яка передбачатиме залучення батьків до читання художніх творів удома, обговорення моральних ситуацій, спільне виготовлення книжок-саморобок «Я і моя добра поведінка»;

- індивідуальний підхід до кожної дитини – підтримка кожної дитини у процесі морального самопізнання, заохочення позитивних змін, доброзичливе ставлення до помилок;

- рефлексивну діяльність педагога, спрямовану на аналіз ефективності використаних художніх творів, корекцію змісту та методів роботи.

Створення такого середовища забезпечуватиме комплексний вплив на особистість дитини – поєднання емоційного сприймання художнього образу з практичним закріпленням норм культурної поведінки, сприятиме формуванню моральної самосвідомості, гуманних почуттів і соціальної компетентності старших дошкільників.

Окрім цього ми пропонуємо створити в груповій кімнаті міні-куточки для формування культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку.

Основні принципи організації куточків: функціональна спрямованість (кожен куточок має чітко визначену мету – розвиток певних аспектів культури поведінки (ввічливість, працьовитість, співпраця, самоконтроль); доступність і наочність (всі матеріали та обладнання повинні бути у доступному для дітей місці; наявність наочних посібників, ілюстрацій та предметів стимулює самостійну діяльність); зв'язок із художньою літературою (куточки наповнюються матеріалами та завданнями, що ґрунтуються на казках, оповіданнях, байках та прислів'ях, що формують моральні цінності та соціальні навички).

Наведемо приклади функціональних куточків:

1. Куточок ввічливості та етикету

Обладнання: ілюстрації героїв казок, картки з етичними ситуаціями, ляльки для інсценізації.

Прийоми роботи: рольові ігри «Привітання та прощання», моделювання конфліктних ситуацій і пошук ввічливого вирішення.

Мета: формування навичок ввічливого спілкування та культурної поведінки з однолітками та дорослими.

2. Куточок працьовитості та відповідальності

Обладнання: символічні «робочі інструменти», ігрові матеріали для спільних проєктів, картки із завданнями (посадка квітів, прибирання іграшок).

Прийоми роботи: колективні ігри «Садок працьовитості», виконання доручень, інсценізації казок про працьовитих і ледачих персонажів.

Мета: виховання трудолюбивості, відповідальності та здатності оцінювати наслідки власної праці.

3. Куточок моральних ситуацій

Обладнання: картки-ситуації за мотивами казок, посібники з моральних запитань, дошка для обговорення.

Прийоми роботи: аналіз поведінки персонажів, дискусії, «коло думок», інсценування альтернативних рішень.

Мета: розвиток здатності оцінювати власну і чужу поведінку, робити моральні висновки.

4. Куточок співпраці та дружби

Обладнання: ігрові матеріали для колективних ігор, символічні «грошки дружби», ляльки для рольових ігор.

Прийоми роботи: ігри на взаємодопомогу, спільне виконання завдань, інсценізація казок про дружбу і взаємоповагу.

Мета: формування навичок співпраці, взаємоповаги та емпатії.

5. Куточок творчості за мотивами казок

Обладнання: фарби, фломастери, пластилін, папір для аплікацій; ілюстрації та уривки казок.

Прийоми роботи: створення малюнків, аплікацій та ліплення за мотивами прочитаних творів; обговорення сюжету та вчинків героїв.

Мета: розвиток уяви, закріплення моральних та соціальних уроків через творчу діяльність.

Ми розробили схеми розташування функціональних куточків у груповій кімнаті для виховання культури поведінки дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, з описом обладнання та завдань для кожного (Додаток).

Ми підібрали художні твори для дітей старшого дошкільного віку морального спрямування та визначили перелік запитань за їх змістом, які сприятимуть вихованню культури поведінки в них і які вихователь зможе використати в роботі як під час занять, так і в повсякденному житті (таблиці 2.1).

Таблиця 2.1

Художні твори, спрямовані на виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку

Художній твір	Основна ідея твору (виховне спрямування)	Запитання для обговорення з дітьми	Очікувані результати виховного впливу
В. Сухомлинський «Найкрасивіше і найпотворніше»	Розмежування гарних і поганих вчинків; усвідомлення, що справжня краса – у поведінці людини.	1. Що означає бути гарною людиною? 2. Чому не можна бути грубим або байдужим? 3. Як можна зробити свою поведінку «красивою»?	Формуються елементарні моральні уявлення про добро і зло; діти розуміють, що краса людини в її вчинках.
В. Сухомлинський «Сьома дочка»	Співчуття, турбота, допомога близьким.	1. Як поводитися дочки у творі? 2. Хто з них зробив правильно? 3. Як ти вчинив би на місці сьомої дочки?	Діти вчаться співпереживати, виявляти чуйність і допомагати іншим.
Українська народна казка «Коза-Дерева»	Наслідки обману, нечесності, егоїзму.	1. Чому Козу вигнали з дому? 2. Як треба поводитися, щоб тебе поважали друзі?	Усвідомлення моральних наслідків неправдивої

		3. Чи можна обманом здобути справжню дружбу?	поведінки, виховання чесності.
Леся Українка «Біда навчить»	Відповідальність за власні вчинки, готовність виправляти помилки.	1. Чого навчилася героїня після того, як потрапила в біду? 2. Як поводитися, щоб уникнути неприємностей? 3. Як ти вчинив би на її місці?	Розвиток самоконтролю, відповідальності за власні дії.
В.Сухомлинський «Не загубив, а знайшов»	Чесність, справедливість, внутрішня культура поведінки.	1. Чому хлопчик повернув знайдені гроші? 2. Як би ти вчинив у такій ситуації? 3. Чому важливо бути чесним?	Формування у дітей почуття совісті, вміння оцінювати власні вчинки.
В. Сухомлинський «Ластівка і горобець»	Доброзичливість, скромність, уміння визнати помилку.	1. Чому спочатку горобчик не хотів допомогти ластівці? 2. Як він змінився? 3. Як ти вчиниш, якщо хтось потребує допомоги?	Діти розуміють значення вибачення, доброти, готовності змінювати свою поведінку.

Пропонуємо фрагменти занять, в яких основна робота спрямована виховання в дітей старшого дошкільного віку культури поведінки засобом художньої літератури.

Тема заняття: «Чарівні слова у країні Ввічливості».

Програмовий зміст: ознайомити дітей з поняттям ввічливість, формувати уявлення про значення «чарівних слів» (будь ласка, дякую, вибач, доброго дня), виховувати доброзичливе ставлення до інших, бажання бути чемними.

Хід заняття:

1. Організаційна частина.
2. Основна частина.

- Діти, сьогодні ми вирушимо у подорож до «Країни Ввічливості», де живуть слова, що творять добро.

Гра-загадка: Які слова допомагають зробити світ добрішим? (Діти відповідають: «будь ласка», «дякую», «вибач» тощо.)

Читання оповідання В. Сухомлинського «Добре слово».

Після читання проводиться бесіда за змістом:

- Що трапилося з Олею?
- Як намагалися лікувати рідні?
- Хто допоміг дівчинцівилікуватися?
- Яке слово допомогло йому змінити ситуацію?
- Як ти вважаєш, чому ці слова називають чарівними?

Рефлексивна гра «Чарівний мікрофон»: Кожна дитина по черзі говорить чарівне слово й ситуацію, коли його можна вжити (наприклад: «дякую, коли мені допомагають»).

3. Підсумок заняття.

Діти роблять висновок, що бути ввічливими – це значить поважати інших, дарувати людям гарний настрій і добро.

Тема заняття: Золоте зернятко праці: про вчинки, наслідки та справжню допомогу (інтегроване заняття).

Програмовий зміст: вчити дітей аналізувати характери героїв через їхні вчинки; встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (праця – результат); розвивати діалогічне мовлення, артистизм, критичне мислення та вміння працювати в команді; виховувати працьовитість, повагу до чужої праці, почуття справедливості та культуру відповідальної поведінки.

Матеріали: справжній колосок, маски Півника та мишенят, мішечки з крупою (пшениця, борошно), картки-схеми «Шлях хліба», «кошик добрих справ».

Хід заняття:

1. Організаційна частина.

- Діти, подивіться, що я сьогодні знайшла на порозі нашого садка. (Показує золотавий колосок). Він не простий, а казковий. Відчуйте його запах... запах сонця і вітру. Як ви думаєте, з якої казки він до нас завітав?»

2. Основна частина.

Читання вихователем української народної казки «Колосок».

Бесіда за змістом казки:

- Чому Півника звали Голосисте Горлечко, а мишенят – Круть і Верть? Чи підходять їм ці імена?

- Півник просив допомоги багато разів. Як саме мишенята відмовлялися? (Звертаємо увагу на інтонацію «Тільки не я!» – обговорення культури відмови).

- Проблемне питання: Як ви гадаєте, чи було Півникові сумно працювати самому? Що він відчував, коли мишенята тільки гралися?

- Чи справедливо вчинив Півник наприкінці? Чи була це «помста» чи «урок»?

Дидактична гра «Ланцюжок праці».

Діти отримують картки, на яких зображені етапи приготування пиріжків (знайти колосок - обмолотити - змолоти борошно - замісити тісто - випекти).

Завдання: Розташування в правильній послідовності.

Виховний акцент: Подивіться, скільки кроків треба зробити! Чи міг би один етап зникнути? Що було б, якби Півник теж сказав «Тільки не я?»

Театралізована хвилинка «Оживи героїв» (Інсценування).

Обираються три дитини (Півник і два мишенята). Вихователь читає текст, діти передають рухами та мімікою настрій:

Мишенята – веселі, легковажні, стрибають.

Півник – замислений, втомлений, але наполегливий.

Сцена за столом: Мишенята біжать до столу, але раптом їхні голоси стають тихішими (перехід від радості до сорому).

Завдання для глядачів: «Покажіть обличчям, як соромно стало Крутю і Верю».

Творча вправа «Поради для Крутя і Вертя».

Вихователь пропонує дітям стати «експертами з культури поведінки».

Завдання: «Давайте придумаємо, як мишенята могли б виправити ситуацію, щоб Півник їх все ж таки пригостив? Що їм треба було зробити після того, як вони зрозуміли свою помилку?».

3. Підсумок заняття.

- Діти, казка закінчилася тим, що мишенята вилізли з-за столу. Але ми можемо змінити фінал у своїй уяві. Якщо мишенята стануть ввічливими та працюючими, чи зміниться їхнє життя?

Отже, сьогодні колосок навчив нас головного правила: шануй працю іншого, якщо хочеш, щоб шанували тебе. А справжня дружба – це коли ми допомагаємо один одному, а не чекаємо, поки хтось зробить усе за нас.

Тема заняття: Скарби чесного серця (за твором В. Сухомлинського «Не загубив, а знайшов»).

Програмовий зміст: вчити дітей аналізувати моральний підтекст твору, давати оцінку вчинкам персонажів; розвивати вміння висловлювати власну думку, розвивати емоційний інтелект, уяву та зв'язне мовлення, виховувати чесність, порядність, здатність до співпереживання.

Обладнання: текст оповідання, «Дзеркало душі» (невелике дзеркало в гарній рамі), паперові серця, кольорові олівці, «Скринька загублених речей».

Хід заняття:

1. Організаційна частина.

2. Основна частина.

Читання оповідання В. Сухомлинського «Не загубив, а знайшов».

Бесіда-роздум «Відверто про важливе»:

- Що знайшов Сергійко на подвір'ї?
- Чи знав він, хто загубив цю річ?
- Які думки були у хлопчика спочатку? (Обговорення спокуси: «Мені теж так треба», «Ніхто не бачив»).
- Чому Сергійко все ж таки віддав знахідку Миколці?
- Головне питання: Батько сказав Сергійкові: «*Ти не загубив, а знайшов*». Що саме знайшов хлопчик, якщо він віддав іграшку/річ?

Творча вправа «Колір моєї совісті».

Вихователь роздає дітям паперові хмаринки.

- Уявіть, що відчуває людина, яка щось знайшла і сховала собі, знаючи, чиє воно? Якого кольору її настрій? Зафарбуйте одну частину хмаринки цим кольором.

- А тепер уявіть радість того, хто повернув річ і побачив вдячні очі друга. Якого кольору цей настрій? Зафарбуйте другу частину.

- Висновок: Бачите, які ми світлі, коли ми чинимо чесно».

Дидактична гра «Скринька знахідок».

Вихователь дістає «Скриньку загублених речей», де лежать різні предмети (іграшка, рукавичка, шпилька для волосся, олівець).

Ситуація: Дитина витягає предмет.

Завдання: Скласти коротке речення-діалог: як ввічливо запитати у друзів, чи не вони це загубили, та як правильно повернути річ.

Фрази-помічники: «Вибач, будь ласка, чи не ти загубив...?», «Я знайшов це біля гойдалки, візьми, будь ласка».

Моделювання ситуацій. Вправа «Машина часу»

- А що, якби Сергійко не віддав знахідку? Давайте придумаємо інший фінал. Чи був би він щасливий, граючись цією річчю наодинці? Чи зміг би він спокійно дивитися в очі Миколці?. *(Діти висловлюють припущення, приходячи до висновку, що прихована річ не приносить справжньої радості).*

3. Підсумок заняття. Рефлексія.

- Сьогодні ми зрозуміли велику мудрість: коли ми віддаємо чуже – ми знаходимо себе. Чесність – це скарб, який неможливо купити, але дуже легко втратити.

Тема: «Магічні ключі ввічливості: Подорож до Країни Гречності» (інтегроване заняття).

Програмовий зміст: поглибити знання дітей про правила ввічливого спілкування, вживання «чарівних» слів та культуру поведінки в громадських місцях; вчити аналізувати художній твір, висловлювати власну думку, розвивати навички сюжетоскладання; виховувати емпатію, повагу до оточуючих та бажання бути приємним співрозмовником.

Матеріали: «скринька ввічливості», паперові ключі, ілюстрації до твору, клубок ниток, «мікрофон», оповідання В. Сухомлинського «Навіщо кажуть «Дякую»?»

Хід заняття:

1. Вступна частина.

2. Основна частина.

Читання оповідання В. Сухомлинського «Навіщо кажуть «Дякую»?»

Бесіда-аналіз за змістом (метод «П'яти запитань»):

- Чому хлопчик здивувався вчинку дідуся?

- Як ви розумієте слова дідуся: «Ми – люди»? Що це означає в плані ввічливості?

- Чи змінилося б щось, якби дідусь не подякував джерелу? (Обговорення відчуття внутрішньої культури).

- Кому або чому в природі ви б хотіли сказати «Дякую» сьогодні?

Фізкультхвилинка-гра «Спіймай ввічливе слово».

Вихователь називає різні слова. Якщо слово ввічливе (дякую, перепрошую, добрий вечір) – діти плескають у долоні, якщо звичайне (стіл, небо, бігти) – присідають.

Сюжетоскладання (Метод «А що було далі?»).

- А тепер уявімо, що хлопчик вирішив перевірити силу ввічливості. Він пішов далі лісом і зустрів... (діти пропонують персонажа, наприклад, Старого Дуба або Колючого Їжачка)».

Алгоритм колективного складання казки:

Зав'язка: Хлопчик потрапляє в ситуацію, де йому потрібна допомога.

Розвиток дії: Персонаж не хоче допомагати, бо хлопчик забув про ввічливість.

Кульмінація: Хлопчик згадує урок дідуся і каже «чарівне слово».

Розв'язка: Як змінився світ навколо після цих слів? (На дереві розквітли квіти, їжачок пригостив яблуком тощо).

Вихователь записує ключові ідеї дітей на ватмані або просто створює «словесний ланцюжок», де кожна дитина додає одне речення до сюжету.

Практична вправа «Ситуації-перевертні»

Дітям пропонуються картки з «неправильною» поведінкою (хтось штовхається в черзі, хтось голосно кричить у транспорті).

Виправити ситуацію. Як би вчинив герой нашої нової казки?

3. Підсумок заняття.

- Діти, пам'ятайте: ввічливість – це не просто правила, це ключ, який відкриває серце будь-якої людини.

Тема: Виховання культури поведінки: ввічливості, стриманості, чуйності.

Програмовий зміст: формувати в дітей уявлення про культуру спілкування, ввічливість, стриманість, чуйність; вчити усвідомлювати, що грубі слова можуть образити іншого; розвивати вміння аналізувати поведінку персонажів; виховувати бажання поводитися чемно, підтримувати друзів, виявляти доброзичливість.

Матеріали й обладнання: Іграшка-їжачок; ілюстрації до твору; картки з емоціями; смужки «добре слово — погане слово»; сонечко з промінцями для рефлексії.

Хід заняття:

1. Організаційна частина.

Діти стають у коло.

- Діти, посміхніться одне одному. Скажіть сусідові щось приємне: «Радий тебе бачити», «Ти мій друг», «Добрий день».

Мотивація діяльності. Зустріч із їжачком.

Вихователь показує іграшкового їжачка.

– До нас прийшов гість. Бачу, він трохи засмучений. Каже, що в лісі сталася неприємність. Давайте послухаємо вірш і дізнаємося, що ж трапилося.

2. Основна частина.

Виразне читання вірша Є. Гуцала «Їжачиха та їжак».

Не помиряться ніяк.

- Ти колючий! Пострижися!
- Ти колюча! Не колися!
- Я колючий? Хто б казав?
- Нащо ти колючу взяв? Від колючого я чую!
- Я колючій не дивую!
- Не дивуєш? От дивак! А іще ж, либонь, їжак.
- Не дивуєш? От дивачка, А іще ж, либонь, їжачка...

Їжачиха і їжак

Не помиряться ніяк.

Бесіда за змістом твору:

- Хто головні герої вірша?
- Чому їжачиха сварила їжака?
- Які слова вона говорила? (Грубі чи добрі?)
- Чи було їжакові приємно таке чути?
- Як змінився його настрій?
- Як би ви порадили їжачисі поводитися?

Висновок: Чемність і доброта допомагають дружити.

Рольова гра «Помиримо їжачиху та їжака».

Пропонується невелика інсценізація:

- дитина-їжачиха каже чемні слова, просить вибачення;
- дитина-їжак відповідає дружньо.

Діти тренуються вимовляти ввічливі фрази:

«Будь ласка», «Перепрошую», «Давай дружити», «Мені неприємно, коли зі мною так говорять», «Я тебе підтримую».

3. Підсумок заняття.

- Які слова ранять?
- Які слова допомагають дружити?
- Як треба спілкуватися з друзями?

Рефлексія «Сонечко доброти»

На макеті сонечка діти розміщують промінці. На кожному промінці – намальована або написана добра дія або добре слово.

Вихователь: Нехай сьогодні сонечко доброти світить у ваших серцях і вдома, і в садочку.

Тема: Працьовитість і лень. Ставлення до праці.

Програмовий зміст: формувати у дітей усвідомлення цінності праці, розрізняти працьовиту і ледачу поведінку, виховувати бажання сумлінно виконувати свої обов'язки, відповідальність та дисциплінованість.

Матеріали: текст твору Л. Глібова «Муха і Бджола» або уривки, ілюстрації персонажів, картки для колективних вправ («Добре/Погано»), реквізит для ігрової діяльності (іграшкові інструменти, символічні «посіви», «робочі місця»).

Хід заняття:

1. Організаційна частина.

Вихователь починає з бесіди про працю:

- Що таке праця?
- Чому люди працюють?
- Що відчуває людина, коли робота зроблена добре, а що – коли не зробила нічого?

Діти наводять приклади власної допомоги вдома або в садку.

2. Основна частина.

Вихователь читає або розповідає байку Л. Глібова «Муха і Бджола».

Бесіда за змістом твору:

- Хто з героїв поведився правильно, а хто – ні?
- Чому Бджолу поважали, а Муху – ні?
- Що станеться, якщо і ми будемо ліниві?
- Як можна робити роботу цікавою та корисною?

Практична діяльність:

Гра-інсценізація: діти «грають» Муху і Бджолу, виконують завдання: «збирають нектар» (ігрові картки або предмети).

Колективне завдання: створення «Садка працьовитості» – кожен «працює» і вносить «врожай» у спільну композицію.

3. Підсумок заняття.

- Праця робить людину корисною та щасливою.
- Ледачість шкодить і самим людям, і оточенню.
- Бути працьовитим – це прояв самоповаги і поваги до інших.

Діти можуть обрати «квітку працьовитості» та прикріпити її на дошку як символ готовності працювати і допомагати.

Тема: Культура поведінки серед оточення. Бесіда за змістом української народної казки «Лисиця та журавель».

Програмовий зміст: формувати в дітей старшого дошкільного віку уявлення про норми культурної поведінки з однолітками; вчити оцінювати вчинки персонажів з позиції доброзичливості, поваги, гостинності; розвивати вміння співпереживати, дотримуватися правил етикету у спілкуванні; виховувати взаємну повагу та вміння враховувати інтереси інших.

Матеріали: текст твору, ілюстрації персонажів.

Хід заняття:

1. Організаційна частина.

2. Основна частина.

Читання вихователем української народної казки «Лисиця та журавель».

Бесіда за змістом твору:

- Як почувалася Лисичка у гостях?
- Чому Журавель не зміг їсти кашу з тарілки?
- Чому Лисичка не змогла поїсти з горнятка?
- Чому їм не вдалося порозумітися?
- Як ви вважаєте, чи були Лисичка і Журавель справжніми друзями? Як можна

було поводитися інакше, щоб не образити один одного?

- Які правила ввічливості порушила Лисичка? А Журавель?
- Як ви ставитеся до того, коли хтось насміхається з інших або не ділиться?
- Як потрібно поводитися в гостях і приймаючи гостей?

Творче завдання: «Виправляємо казку».

Метод ТРВЗ «Добре – Погано»

- Погано: Лисичка та Журавель посварилися і більше не ходять у гості.
- Добре: Вони навчилися на своїх помилках.

Завдання: Придумати «Мирний обід». Якби Лисичка була справді ввічливою, як би вона вчинила, побачивши, що Журавель не може їсти з тарілки?

Тема заняття: Таємниці природи: Як стати добрим гостем у довіллі.

Програмовий зміст: розширити знання дітей про взаємозв'язок людини і природи; закріпити правила поведінки в лісі, парку, на луці; розвивати вміння аналізувати вчинки героїв, мислити критично, формувати навички культури мовлення; виховувати гуманне ставлення до живих істот, естетичний смак та почуття відповідальності за свої дії.

Обладнання: паперова квітка Ромашка (з відривними пелюстками), коректурна таблиця «Можна/Не можна», аудіозапис звуків природи, кольорові олівці.

Хід заняття:

1. Організаційний частина.

Мотиваційний етап «Голос квітки»

- Сьогодні вранці я знайшла на нашому підвіконні незвичайний лист. Це пелюстка від Ромашки. Вона просить нас про допомогу, бо деякі люди забули, що вони в гостях у природи, а не господарі, яким дозволено все. Давайте послухаємо історію, яка сталася з однією дівчинкою».

2. Основна частина.

Робота з художнім твором В. Сухомлинського «Дівчинка і Ромашка».

Бесіда за змістом твору.

Бесіда-рефлексія «Серце квітки»

- Який настрій був у Ромашки спочатку? Чому?
- Що відчула квітка, коли дівчинка простягнула руку, щоб її зірвати? (Діти описують емоції: страх, сум, тривога).
- Чому дівчинка не зірвала ромашку? Що вона зрозуміла?

Дидактична вправа «Озвуч квіту»:

- Уявіть, що ви – та сама Ромашка. Що б ви сказали дівчинці в той момент, коли вона хотіла вас зірвати? (Діти вчаться формулювати прохання від імені природи).

Моделювання ситуацій «Етикет у природі».

Вихователь пропонує картки, а діти мають обрати правильну модель поведінки:

Ситуація А: Ви побачили гарного метелика. Ваші дії? (Просто подивитися/сфотографувати чи Спіймати у банку).

Ситуація Б: Ви пообідали на галявині. Куди подіти папірець? (Залишити під кущем чи Забрати з собою до смітника).

Гра-сортування «Екологічний світлофор».

Вихователь показує картки з діями людини в природі.

Червоний колір (тупаємо ногами) – дії, що шкодять (ламати гілки, руйнувати гнізда).

Зелений колір (плескаємо в долоні) – дії культури (саджати квіти, підгодовувати птахів, тихо розмовляти).

Сюжетоскладання: «Нові пригоди Ромашки».

- Дівчинка стала кращим другом Ромашки. Давайте разом складемо продовження історії.

- Хто ще міг прийти до квітки?

- Як би вони поводитися?

(Вихователь допомагає дітям будувати логічні зв'язки, де головним мотивом є турбота та культура поведінки).

3. Підсумок заняття.

Рефлексія «Коло вдячності»: Діти передають один одному штучну ромашку і кажуть: «Я обіцяю природі бути ввічливим, тому що... (я люблю ліс / хочу дихати чистим повітрям / хочу бачити красу)».

- Ви сьогодні показали, що справжня культура – це не лише чарівні слова, а й добрі руки, які не ламають, та добрі очі, які бачать красу».

Вихованню культури поведінки також сприятимуть *ігри-інсценізації*. Ця робота сприятиме кращому запам'ятовуванню та відтворенню слів і дій персонажів казок, оповідань, усвідомленню поганих та добрих слів і вчинків. Наведемо приклади:

Гра-інсценізація за мотивами української народної казки «Лисичка і Журавель».

Мета: продовжити вчити дітей оцінювати вчинки персонажів з позиції доброзичливості, поваги, гостинності; розвивати вміння дотримуватися правил етикету у спілкуванні; виховувати взаємну повагу.

Матеріали: декорації для двох «хатинок» (Лисички та будинок Журавля); тарілки та глечики (іграшковий посуд або намальований); текст української

народної казки «Лисичка і Журавель»; маски або елементи костюмів (лисиця, журавель); аудіозапис народної мелодії для музичного супроводу; картки з прислів'ями про дружбу і повагу.

Хід гри:

1. Вступна бесіда.

Вихователь пропонує дітям пригадати зміст казки «Лисичка і Журавель».

- Як поводитися Лисичка, коли запросила Журавля в гості?
- Як повівся Журавель, коли прийшов час частувати Лисичку?

Педагог звертає увагу дітей на моральну сторону поведінки героїв: чи були вони уважними, доброзичливими, чемними один до одного.

2. Розподіл ролей:

Діти обирають ролі: Лисичка, Журавель.

Глядачі (інші діти можуть коментувати дії героїв)

Лисичка – дитина, яка любить грати жваво, емоційно, має гарну дикцію.

Журавель – дитина спокійна, уважна, із виразною мімікою.

Оповідач (ведучий) – вихователь.

Глядачі – решта дітей, які пізніше братимуть участь в обговоренні.

3. Інсценізація.

Сцена 1. Лисичка запрошує Журавля в гості, демонструє свою «щедрість», пригощає кашею з тарілки (Діти показують сцену з відповідними діалогами).

Сцена 2. Журавель запрошує Лисичку до себе. Частує стравою з глечика. (Педагог супроводжує інсценізацію коментарями, заохочує дітей до емоційного вираження почуттів персонажів).

Сцена 3. Лисичка ображається, герої розходяться невдоволені.

Обговорення та висновки.

Однією з ефективних форм роботи з виховання культури поведінки старших дошкільників, яка передбачає ігрову діяльність, є ігри за змістом художніх творів.

Тема: Етикет лісового гостя: слідами маленької Ліди.

Програмовий зміст: на основі твору В. Сухомлинського виховувати культуру поведінки в природі; розвивати навички емпатії, критичного мислення та вміння оцінювати власні вчинки; виховувати почуття сорому за негідні вчинки та естетичне ставлення до довкілля.

Обладнання: аудіозапис співу соловейка, «лісова галявина» (килимоч), муляжі продуктів (хліб, яйце), паперові серветки, два кошики (для «скарбів» та для «помилочок»).

Хід гри-заняття

1. Вступна частина.

Етюд «Лісова тиша»

Вихователь пропонує дітям заплющити очі та послухати аудіозапис.

- Чуєте, як виводить свою пісню соловейко? Ми зараз не в дитячому садку, ми – гості в його зеленому домі. А чи знаєте ви, як бути ввічливим гостем у лісі?

2. Основна частина.

Вихователь читає оповідання «Соромно перед соловейком» В. Сухомлинського.

Інтерактивна бесіда:

- Чому дівчатка повелися по-різному?
- Як ви гадаєте, що відчував Соловейко, коли Оля ховала сміття під кущ?
- Чи буває сміття «невидимим» у лісі?

Гра-драматизація «Дзеркало вчинків»

Гра-перевтілення «Ми – герої казки». Діти об'єднуються у трійки: «Оля», «Ліда» та «Соловейко».

Завдання: «Оля» та «Ліда» мають відтворити сцену обіду. «Соловейко» спостерігає збоку (на стільчику-дереві). Після того, як дівчатка вирішують, що робити зі сміттям, «Соловейко» має видати звук: або сумний свист, або радісний спів.

- Запитати у «Соловейка», чому він обрав саме таку пісню.

Дидактична гра «Скринька сорому та Скринька гордості». На килимку розкидані різні предмети (папірець, зламана гілочка, насіннячко, квітка, пластикова пляшка).

Завдання: Діти мають розсортувати предмети.

- Те, що можна залишити в лісі (насіння, суха гілка), кладемо в «Скриньку гордості» (природа сама з цим впорається).

- Те, що треба забрати (пластик, папір), – у «Скриньку сорому» (це наші помилки).

Сюжетоскладання «Розмова з Соловейком». Вихователь пропонує дітям змінити кінцівку твору.

- Уявіть, що Соловейко вміє говорити людською мовою. Що б він сказав Олі, якби вона все ж таки залишила сміття? А що б він сказав Ліді?» (Діти по черзі пропонують свої репліки, виховуючи культуру прямого звернення та ввічливості).

3. Підсумок заняття.

Окрім цього, дітям пропонуємо читати художні твори різних жанрів (українські народні казки «Котик і Півник», «Пан Коцький», «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат»; оповідання В. Сухомлинського «Як котові соромно стало», «Як Наталочка умивалась без мила»; О. Олесья «Чепурун», вірші Н. Забіли «Двоє козенят», казка І. Андрусяка «Казочка про зайчикову знахідку» та ін.), що містять діалоги та в яких відображаються взаємовідносини між героями тощо.

У повсякденному житті пропонуємо дітям виконати *завдання «Як би ти вчинив?» (морально-оцінна ситуація)*.

Мета: закріплювати вміння дітей співвідносити вчинки з нормами поведінки.

Хід завдання:

Вихователь читає коротку ситуацію (або уривок з казки), після чого ставить запитання.

Приклади ситуацій:

1. «У «Кривенькій качечці» дід і баба дбали про пташку. А якщо б ти побачив пораненого горобчика – що б зробив?»

2. «У казці «Колобок» герой утік від дідуся й бабусі. Чи правильно він зробив? Чому?»

3. «У казці «Лисичка та журавель» друзі посварилися. Як треба було поводитися, щоб залишитися друзями?».

Вихованню культури поведінки і дітей старшого дошкільного віку сприяють малі фольклорні жанри, зокрема прислів'я і приказки, які вихователь може використовувати не лише під час занять, а й під час режимних процесів, у повсякденному житті. Наведемо приклади:

Ранковий прийом: Культура вітання та настрої

«Слово не горобець, вилетить не впіймаєш» (про важливість думати, перш ніж сказати щось образливе).

«Добре слово краще за цукор» (стимулюємо вживання компліментів та ввічливих слів).

«Гостя по одягу зустрічають, а по розуму випроводжають» (про те, що охайність це добре, але ввічливість і розум – важливіші).

Гігієнічні процедури: Культура чистоти

«Чиста вода – хворобам біда» (мотивація до ретельного миття рук).

«Мило сіре, та миє біло» (про те, що праця над собою дає гарний результат).

«Чепурненька, як маківка» (комплімент дитині, яка охайно вмилася чи причесалася).

«Хто чистий, тому і хвороба не страшна».

Прийом їжі: Культура трапези. Акцент на тиші, повазі до хліба та праці кухарів.

«Хліб – усьому голова» (виховуємо бережливе ставлення до їжі).

«Коли я їм – я глухий і німий» (нагадування про безпеку та тишу за столом).

«Хто добре жує, той довго живе» (про культуру повільного та ретельного споживання їжі).

«Дякуємо тому, хто кормить і поїть» (виховуємо вдячність).

Підготовка до прогулянки: Взаємодопомога та самоорганізація

«Сім раз відміряй, один раз відріж» (нагадування перевірити, чи все одягли правильно: чи не вивернута шапка, чи застібнуті гудзики).

«Бджола мала, а й та працює» (заохочення до самостійності в одяганні).

«Дерево тримається корінням, а людина – друзями» (коли одна дитина допомагає іншій зашнувати черевики чи застібнути куртку).

Денний сон: Культура відпочинку

«Сон – найкращі ліки» (пояснюємо користь відпочинку для здоров'я).

«Хто вранці не встав, той дня не бачив» (м'яке пробудження).

«Сонному і подушка не муляє».

Для виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку важливо залучати батьків. Пропонуємо організовувати роботу у двох основних форматах: *офлайн* (традиційна взаємодія) та *онлайн* (дистанційна комунікація).

Офлайн-форми співпраці:

1. Батьківські збори та тренінги

– Тематичні зустрічі про важливість культури спілкування.

– Майстер-класи з культури поведінки.

2. Сімейні ігрові зустрічі.

3. Спільні проєкти.

– Виготовлення «Книги добрих вчинків».

– Родинний театр (інсценізація казок з правильними моделями поведінки).

4. Спостереження за поведінкою дітей.

– Вихователі можуть запрошувати батьків на відкрите заняття, щоб вони побачили, як дитина взаємодіє з однолітками.

Онлайн-форми співпраці

1. Вебінари та онлайн-консультації

- Проведення онлайн-зустрічей щодо культури поведінки.
- Індивідуальні консультації для батьків у форматі відеозв'язку або чатів.

2. Освітні відео та статті

- Запис коротких відеороликів з рекомендаціями для батьків.
- Надсилання статей.

3. Закриті групи в соцмережах або месенджерах

- Спільнота для обміну досвідом, порадами та корисними матеріалами.
- Спільне обговорення дитячих комунікативних труднощів.

Окрім того, співпраця з батьками може бути організована у таких форматах:

Інформаційно-просвітницький формат

Мета цього формату – підвищення обізнаності батьків щодо норм культури поведінки, методів виховання, психологічних особливостей дітей старшого дошкільного віку.

Основні форми роботи:

- батьківські збори та лекції: тематичні зустрічі, де педагог розкриває принципи формування ввічливості, самоконтролю, працьовитості та доброзичливості у дітей;

- консультації: індивідуальні або групові, спрямовані на вирішення конкретних проблем поведінки дитини та рекомендації щодо корекції;

- інформаційні буклети, пам'ятки, методичні поради: короткі науково-методичні матеріали про роль батьків у формуванні культури поведінки, приклади вправ і завдань для виконання вдома.

Очікувані результати: батьки отримують знання про морально-етичні, соціальні та поведінкові норми; розуміють значення власного прикладу; здійснюють цілеспрямовану підтримку виховних завдань дошкільного закладу вдома.

Практико-діяльнісний формат

Мета – залучення батьків до безпосередньої діяльності з дітьми, створення умов для спільного навчання та розвитку культури поведінки.

Основні форми роботи:

- спільні ігрові заняття та тренінги: рольові ігри, імітаційні вправи, драматизації казок, де батьки разом з дітьми моделюють ввічливу, доброзичливу та працьовиту поведінку;

- проєкти та сімейні завдання: наприклад, створення «Книги добрих вчинків», «Садка працьовитості», колективних малюнків або аплікацій за мотивами казок;

- обговорення та рефлексія: після спільної діяльності вихователь проводить аналіз учинків героїв казок і поведінки дітей, стимулюючи батьків до коментування та оцінки результатів.

Залучення батьків до виховання культури поведінки сприятиме гармонійному розвитку дитини та її успішній соціалізації. Батьки вчитимуться підтримувати дитину в засвоєнні соціально-моральних норм. Діти отримують безпосередній досвід культурної поведінки у сімейному середовищі. Підвищується ефективність взаємодії «дитина–батьки–заклад дошкільної освіти».

Таким чином, використання художньої літератури як засобу виховання культури поведінки в різних формах і видах роботи дозволить не лише формувати в дітей морально-етичні знання, а й виховувати почуття гуманності, доброзичливості, поваги, що є основою становлення моральної особистості старшого дошкільника.

2.3. Методичні рекомендації вихователям щодо виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури

З метою виховання культури спілкування дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури ми розробили вихователям рекомендації:

1. Створіть у груповій кімнаті умови, які сприяють формуванню культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку через інтерактивне використання художніх творів, і забезпечуватимуть розвиток соціальних, етичних та моральних навичок.

2. Систематично використовуйте методи і прийоми, спрямовані на мовленнєвий розвиток дітей старшого дошкільного віку, зокрема на розвиток мовленнєвої культури, культури спілкування, інтелектуальної культури та інших.

3. Здійснюйте оптимальний добір художніх творів із морально-етичним змістом:

- використовуйте казки, байки, оповідання, які демонструють приклади ввічливості, доброзичливості, працьовитості, відповідальності та співпраці;

- надавайте перевагу творам, що містять конкретні життєві ситуації, з яких можна зробити моральний висновок (наприклад, В. Сухомлинського, Л. Глібова, українські народні казки тощо).

4. Систематично ознайомлюйте дітей із художнім твором:

- читайте вголос із виразним інтонаційним оформленням;

- використовуйте ілюстрації, дидактичні картки, сюжетні ляльки;

- обговорюйте основні події, мотиви і вчинки героїв.

5. Формуйте вміння аналізувати поведінку:

- залучайте дітей до оцінки вчинків персонажів: «Що правильно, а що неправильно?»;

- пропонуйте дітям висловлювати власну думку щодо поведінки героїв;

- використовуйте питання для рефлексії: «Що б ти зробив на місці героя?»

6. Організуйте театралізовану діяльність та рольові ігри:

- формуйте в дітей старшого дошкільного віку культуру поведінки, соціальні навички, уміння оцінювати власні вчинки та вчинки інших людей через театралізацію сюжетів казок, оповідань та байок;

- дозволяйте дітям перевтілюватися в персонажів твору;

- моделюйте альтернативні ситуації та шляхи вирішення конфліктів;

- під час гри формуйте навички ввічливого спілкування, співпраці, поваги до думки інших;

- виховуйте ввічливість, доброзичливість, працьовитість та відповідальність через рольову діяльність;

- стимулюйте творчу уяву, комунікативні навички та співпрацю в колективі.

7. Здійснюйте інтеграцію з практичною діяльністю:

- організуйте колективні творчі завдання: малювання, аплікації, ліплення за мотивами казок;

- створюйте проекти, наприклад «Квітка добрих вчинків», «Садок працьовитості», де діти зможуть демонструвати власні вчинки та оцінюватимуть їх.

8. Проводьте тематичні бесіди на теми:

- «Добро і зло» через казки та оповідання;

- «Дружба та взаємодія» через твори про спільні ігри та співчуття; «

- Правила поведінки в колективі» на прикладі персонажів, які діляться іграшками та не ображають одне одного;

- «Повага до старших» та «Відповідальність» через відповідні оповідання та вірші, що читаються та обговорюються з дітьми.

9. Здійснюйте рефлексію та моральне підведення підсумків:

- під час обговорення твору допомагайте дітям робити моральні висновки та оцінку власної поведінки;

- використовуйте метод «Мікрофон» або «Коло думок» для обговорення того, які добрі вчинки вони можуть робити щодня.

10. Залучайте батьків до виховного процесу:

- надавайте рекомендації щодо домашнього читання казок та обговорення вчинків героїв;

- проводьте спільні сімейні ігри на виховання культури поведінки;

- заохочуйте батьків ставати прикладом для дітей, демонструючи ввічливість, працьовитість і відповідальність.

11. Реалізуйте роботу з виховання культури поведінки системно і послідовно:

- організовуйте виховний процес регулярно, включайте як індивідуальні, так і колективні форми роботи;

- поступово ускладнюйте завдання: від розпізнавання ввічливої поведінки до аналізу власних вчинків і прийняття моральних рішень.

Формуйте в дітей основні норми культури поведінки, розвиток самоконтролю, самокритичності, вміння оцінювати власні вчинки та робити моральні висновки.

Важливим аспектом методичної діяльності є формування у вихователів уміння інтегрувати художню літературу в різні види дитячої діяльності – мовленнєву, ігрову, театралізовану, пізнавальну, що сприяє глибшому засвоєнню дітьми моральних норм і моделей культурної поведінки. Крім того, реалізація рекомендацій передбачає активну співпрацю педагогів із батьками, спрямовану на узгодження виховних впливів і створення єдиного морального простору розвитку дитини.

Висновки до розділу 2.

Для виявлення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку, керуючись Базовим компонентом дошкільної освіти та освітніми програмами розвитку дітей дошкільного віку нами було визначено критерії вихованості культури поведінки в дітей передшкільного віку.

Емоційно-ціннісний критерій з показниками: інтерес до громадянських цінностей (обов'язки перед іншими людьми, повага прав, честі та гідності інших людей), діяльності; демонстрація особистісних якостей (відповідальність, людяність, справедливість, ініціативність, активність) у взаємодії з іншими людьми; демонстрація відповідальності за свої вчинки.

Когнітивний критерій з показниками: знання та уявлення про норми взаємодії в соціумі (привітання, прощання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови); уявлення про місце кожної людини в соціальному середовищі; усвідомлення необхідності дотримання соціальних норм моралі; виявлення поваги до прав і свобод людини.

Діяльнісний критерій з показниками: дотримання соціальних правил та норм поведінки, домовленостей у щоденній життєдіяльності; участь у визначенні та прийнятті правил співжиття в родині, групі закладу дошкільної освіти, колі друзів; уміння порозумітися, домовитись з іншими в конфліктних ситуаціях.

На основі вищезазначених критеріїв і показників було визначено три рівні вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку: високий, середній, низький.

До кожного з визначених критеріїв було дібрано діагностичні методики.

Для визначення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку за емоційно-ціннісним критерієм пропонуємо використати такі діагностичні завдання: *«Незакінчена розповідь»*, *«Коло обов'язків»*, *«Порушене правило»*.

Рівні вихованості культури поведінки в дітей за когнітивним критерієм пропонуємо визначати за допомогою таких завдань: *«Мовленнєвий етикет у картинках»*, *«Хто що робить?»*, *«Закінчи історію»*.

Визначенню рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку за діяльнісним критерієм сприятимуть такі діагностичні

методики: *«Карти спостереження»* (за А. Щетиніною), *«Конфлікт у грі»*, *«Малювання вдвох на одному аркуші»*.

Розроблений діагностичний інструментарій буде ефективним засобом для комплексної оцінки рівня вихованості культури поведінки у старших дошкільників, забезпечуючи можливість цілеспрямованого та диференційованого підходу до виховання моральних якостей і соціально прийнятних моделей поведінки.

З метою підвищення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку нами було розроблено систему роботи з означеного напрямку з використанням художньої літератури.

Для реалізації розробленої системи роботи ми пропонуємо створити розвивальне освітнє середовище, яке забезпечуватиме комплексний вплив на особистість дитини – поєднання емоційного сприймання художнього образу з практичним закріпленням норм культурної поведінки. Окрім цього ми пропонуємо створити в груповій кімнаті міні-куточки для виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку: Куточок ввічливості та етикету, Куточок працьовитості та відповідальності, Куточок моральних ситуацій, Куточок співпраці та дружби, Куточок творчості за мотивами казок, матеріали яких використовувати під час занять, режимних процесів, повсякденному житті.

У запропонованій системі роботи було обрано такі форми роботи: інтегровані заняття, які передбачали різні види роботи за змістом художніх творів: бесіди за змістом художніх творів, дидактичні ігри, театралізовані хвилинки «Оживи героїв» (інсценування), творчі вправи, моделювання ситуацій, сюжетоскладання (Метод «А що було далі?»), практичні вправи «Ситуації-перевертні», творчі завдання: «Виправляємо казку» (Метод ТРВЗ «Добре – Погано»). Окрім того, вихованню культури поведінки також сприятимуть ігри-інсценізації, ігри за змістом художніх творів дидактичні вправи, які пропонуємо організовувати у повсякденному житті дітей. Вихованню культури поведінки і дітей старшого дошкільного віку сприяють

малі фольклорні жанри, які можна використовувати не лише під час занять, а й під час режимних процесів, у повсякденному житті.

Батьки відіграють важливу роль у вихованні культури поведінки дитини, тому роботу з ними запропонували організувати у двох основних форматах: офлайн (традиційна взаємодія) та онлайн (дистанційна комунікація).

З метою виховання культури спілкування дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури ми розробили вихователям рекомендації, які сприятимуть вдосконаленню професійної компетентності педагогів у питаннях морально-етичного виховання, зокрема вміння добирати художні твори відповідно до вікових особливостей дітей, організувати їх змістове обговорення, стимулювати моральні переживання та рефлексію дошкільників.

ВИСНОВКИ

Виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку є одним із провідних завдань сучасної дошкільної освіти, оскільки саме в цей період відбувається інтенсивне становлення морально-етичних уявлень, соціальних почуттів і норм взаємин із довкіллям. Дитина старшого дошкільного віку активно засвоює соціальний досвід, формує систему цінностей, які визначатимуть її подальшу поведінку в суспільстві.

Ретроспективний аналіз наукових праць дозволив констатувати, що проблема виховання культури поведінки є міждисциплінарною і вивчається представниками філософії, соціології, етики, психології та педагогіки. Нами на основі аналізу наукових напрацювань дослідників було з'ясовано сутність взаємопов'язаних понять «культура», «поведінка», «спілкування», «культура поведінки» з філософських, психолого-педагогічних і лінгводидактичних позицій.

Культура поведінки визначається науковцями як інтегральна характеристика особистості, що включає сформовані соціально значущі якості, моральні переконання та реальні вияви у щоденній поведінці, засновані на етичних засадах

З'ясовано, що дошкільний вік є важливим періодом формування основ культури поведінки, що закладає фундамент для подальшого соціального та морального розвитку особистості. Динаміка розвитку культури поведінки в дітей дошкільного віку проявляється у поступовому переході від емоційно-чуттєвого сприйняття правил до їх усвідомленого засвоєння.

Виховання основ культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку доцільно розглядати як складний і багатовимірний педагогічний процес, що передбачає усвідомлене, системне й послідовне застосування вихователем різноманітних засобів, форм, методів і прийомів. Його результатом є сформованість у дитини цілісних уявлень про себе, розуміння правил культурної поведінки, орієнтація на соціально схвалювані норми та здатність діяти відповідно до них у

різних життєвих ситуаціях. Науковці підкреслюють, що важливим чинником у вихованні культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку є родина, де розпочинається соціалізація дитини, де закладаються моральні цінності, а вихователь закладу дошкільної освіти продовжує сімейні традиції, створюючи атмосферу дружньої взаємопідтримки, навчання взаємодії, поваги та піклування

З'ясовано, що важливу роль у процесі виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку загалом та старшого дошкільного віку зокрема відіграє художня література як ефективний засіб естетичного, морального й духовного впливу на особистість.

Аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить, що художній твір виступає не лише засобом розвитку мовлення та мислення, а й джерелом емоційного переживання, моральних орієнтирів, прикладів поведінки. Завдяки яскравим художнім образам, емоційно насиченим ситуаціям, чітко змальованим моральним виборам героїв дитина опосередковано осягає суть моральних понять – доброти, справедливості, чесності, відповідальності, поваги до інших. Саме через художній текст дошкільник починає усвідомлювати, що культура поведінки є не лише вимогою дорослих, а проявом внутрішньої вихованості, людяності, моральної зрілості.

Для виявлення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку, керуючись Базовим компонентом дошкільної освіти та освітніми програмами розвитку дітей дошкільного віку нами було визначено критерії вихованості культури поведінки: емоційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний. До кожного з визначених критеріїв було дібрано діагностичні методики.

З метою з'ясування обізнаності вихователів з питань виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку ми розробили для них анкету.

Підвищенню рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку сприятиме розроблена нами система роботи з означеного напрямку з використанням художньої літератури.

Важливе значення має створення розвивального освітнього середовища, яке забезпечуватиме комплексний вплив на особистість дитини – поєднання емоційного сприймання художнього образу з практичним закріпленням норм культурної поведінки. Ми пропонуємо також для виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку створити в груповій кімнаті міні-куточки, матеріали яких використовувати під час занять, режимних процесів, у повсякденному житті.

Формами роботи у запропонованій системі ми обрали: інтегровані заняття (передбачали різні види роботи за змістом художніх творів: бесіди за змістом художніх творів, дидактичні ігри, театралізовані хвилинки «Оживи героїв» (інсценування), творчі вправи, моделювання ситуацій, сюжетоскладання (Метод «А що було далі?»), практичні вправи «Ситуації-перевертні», творчі завдання: «Виправляємо казку» (Метод ТРВЗ «Добре – Погано»)); ігри-інсценізації, ігри за змістом художніх творів, дидактичні вправи, які пропонуємо організувати у повсякденному житті дітей. Під час режимних процесів пропонуємо використовувати фольклорні твори.

Важливу роль у вихованні культури поведінки дітей старшого дошкільного віку відіграють батьки, тому роботу з ними запропонували організувати у двох основних форматах: офлайн (традиційна взаємодія) та онлайн (дистанційна комунікація).

З метою підвищення рівнів вихованості культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку засобом художньої літератури ми розробили вихователям рекомендації.

Розроблена нами система роботи з виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку побудована на засадах гуманізації, особистісно орієнтованого підходу та інтеграції художнього слова в різні види дитячої діяльності забезпечуватиме ефективне формування морально-культурних якостей особистості дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т.Г. Моральнісна культура в контексті соціокультурної динаміки (філософсько-етичний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.07. Київ, 1999. 36 с.
2. Андрущенко В. П Філософський словник соціальних термінів. Харків : Корвін, 2002. 672 с.
3. Артемова Л. В. Педагогіка і методика вищої школи : навч.-метод. посібник. Київ : Кондор, 2008. 272 с.
4. Артемова Л. Основи виховання культури поведінки у дошкільників. Київ. Вища школа, 2012.150 с.
5. Артемова Л. В. Театр і гра: Вдома, у дитячому садку, в школі. Київ : ТОВ «Томіріс», 2002. 292 с.
6. Базовий компонент дошкільної освіти. Затверджено наказом МОН № 33 від 12.01.2021. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/nakaz-33-bazovuyukomponentdoshk-osv.pdf>
7. Біленький Є. А., Козловець М.А. Соціологія : словник термінів і понять/ Біленький Є.А., Козловець М.А., Саух І.В., Федоренко В.О., Котвицький А.А., Цибульський В.В., Жиловага А.С., Дебой В.М. К.: Кондор : 2007. 272 с.
8. Беленька Г. В., Богініч О.Л ., Вертугіна В. М. та ін. Дитина : Освітня програма для дітей від двох до семи років Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2020. 440 с.
9. Бех І. Д. Як формувати особистісну зрілість дошкільника. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2020. № 10. С. 4–5.
- 10.Беленька Г, Гавриш Н., Васильєва С., Маршицька В., Нечай С., Орлова Г., Острианська О., Полякова О., Рагозіна В., Рейпольська О., Шкляр Н. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : методичний посібник Харків : Мадрид, 2015. 220 с.
URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/13255/1/N_V_Gavrush_G_V_Belenska_Vuchovyemo_bazovi_yakosti_starshogo_doshkilnuka_v_ymovach_DNZ.pdf

11. Білан О. І. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля». Тернопіль: Мандрівець, 2017. 256 с.
12. Більдіна М. О. Структура та зміст поняття культури поведінки молодших школярів. *Вісник ХДАК*. 2014. № 42. С. 249–257.
URL: https://ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/nauk_vid/rio_old_2017/vh/v42/33.pdf
13. Богданець-Білоskalенко, Н. І. Дитяча література як важливий складник у вихованні толерантності дітей дошкільного віку. *Acta Pedagogica Volynienses*, 2023. № 1. С.10–17, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2023.1.2>
14. Богданець-Білоskalенко Н. І. У барвистому віночку. Хрестоматія. Навч. посібник для роботи з дітьми у дошкільних навчальних закладах. Київ: Видавничий дім «Слово», 2012. 728 с.
15. Богданець-Білоskalенко Н. І. Ціннісні орієнтири як важлива складова формування особистості дитини засобами художньої літератури. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2014. № 10. С. 25-29.
URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6703/1/Bohdanets-Biloskalenko.pdf>
16. Богуш А., Варяниця Л., Гавриш Н., Курінна С., Печенко І. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного віку та молодшого шкільного віку : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.
URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/10276/1/N_V_%20Gavrish_%20DITU_I_Sochium_2006.pdf (дата звернення: 11.06.2025).
17. Богуш А.М Гавриш Н. Котик Т. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних навчальних закладах : підручник. Київ : вид. дім "Слово", 2006. 304 с. URL: <https://pedcollege.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Bohush-A.-ta-in.-Metodyka-orhanizatsii-khudozhno-movlennievoi-diialnosti-ditey-u-doshkilnykh-navch.zakladakh.pdf> (дата звернення: 14.05.2025).

18. Olena Budny, Marek Rembierz, Tanya Fernanda Arbeláez-Encarnación, Magda Julissa Rojas-Bahamón Diego Felipe Arbeláez-Campillo, Alexander Chinchoy, Nataliia Matveieva Formation of tolerance in the inclusive environment of an educational institution. *Amazonia Investiga*. Volume 11 - Issue 56. Pp. 305–319. <https://amazoniainvestiga.info/check/56/29-305-319.pdf>
19. Васильєва С.А. Психологічні засади виховання шанобливості у старших дошкільників у дошкільному навчальному закладі. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2013. № 20. С. 23–27.
20. Васильєва С., Гавриш Н., Луценко В., Маршицька В., Рагозіна В., Рейпольська О., Шкляр Н. Поряд і разом: соціалізуємо старшого дошкільника : навчально-методичний посібник. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 252 с.
21. Вовк О. Основні завдання української дитячої літератури (роздуми над проблемою). *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*. 2009. №20, С. 242–249.
22. Гавриш Н. В. Відбиття в мовленні дошкільників особливостей світорозуміння. *Дошкільна освіта*. 2010. № 2, С 42-47
23. Гавриш Н. Художня література в освітньому процесі: сучасні технології. *Дошкільне виховання*. 2011. №2, С. 4–9.
24. Гавриш Н., Рейпольська О., Шкляр Н., Рагозіна В., Маршицька В., Васильєва С., Луценко В., Маршицька В. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ : монографія. Київ /Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 280 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711895/1/07_Соціалізація_Монографія_AL_L.pdf (дата звернення: 02.09.2025).
25. Гарбар С. В. Виховання основ культури поведінки дітей старшого дошкільного віку як педагогічна проблема. *Наукові часописи Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 05. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Випуск 75 (Т.1). Київ. 2020. С. 34-39.

26. Гарбар С. Педагогічні умови виховання культури поведінки дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Т. 1, № 37. С. 253–260. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/37-1-39> (дата звернення: 22.05.2025)
27. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь. 1997. 376 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/106820/1/Гончаренко.%20Педагогічний%20словник%20%281%29.pdf>.
28. Горбатих В.В. Індивідуальні особливості самоставлення старшого дошкільника в структурі життєвих орієнтацій: дис. канд. псих. наук 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ, 2019. 245 с.
29. Гук О.Ф. Аналіз поняття «культура поведінки» в гуманітарних науках. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць*. К.: Логос, 2012. Вип. 17. С. 173-178. URL: <http://socsoc.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/actprob17.pdf> (дата звернення: 06.04.2025).
30. Hansa Dangboonrueng, Shiepsunon Rungsayatorn. Effects of Storytelling on Moral Development for Preschool Children. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, 2005. 26(2), pp.155–164. URL: <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/kjss/article/view/246257>
31. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія : підручник. Харків : Право, 2012. 312 с. URL: <https://surl.lu/nniukf>
32. Деленко В. Б. Українська дитяча література як джерело високої толерантності в дітей дошкільного віку. *Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2018. № 61 (5). С. 77–80.
33. Деленко В. Б. Українська дитяча література як засіб виховання толерантності у дітей дошкільного віку (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис.канд.пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Дрогобич 2023. 20 с.

34. Деленко В., Гнатишак І., Луцинська О. Література для дітей як джерело виховання толерантності для дошкільнят. *ScienceRise: Педагогічна освіта*. 2024. №2(59). С. 63–67. URL : https://journals.uran.ua/sr_edu/article/view/304675
35. Дятленко Н.М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 22 с.
36. Желан А.В. Формування культури поведінки дітей дошкільного віку. *Науковий вісник МДУ імені О.Сухомлинського*, 2014. №45. С. 20-24. URL : http://en.mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/7_10.pdf
37. Забіла Н. Вибрані твори в чотирьох томах. Київ. Веселка, 1989. 256 с.
38. Івах С.М., Паласевич І.Л. Використання творів художньої літератури у вихованні культури поведінки у дітей старшого дошкільного віку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Видавничий дім «Гельветика». 2022. №85. С.30-34. URL : <http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2022/85/4.pdf>
39. Козубовська І., Повідайчик О. Короткий тлумачний словник психолого-педагогічних термінів: навчально-методичне видання. Ужгород, 2021. 41 с. URL : <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/33113>
40. Колеснік К., Комарівська Н., Карук І., Пахальчук Н. Розвиток зв'язного мовлення старших дошкільників засобами театралізації. Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти. 2022, № 17, Т.2 С. 104-115
41. Кононко О. Л. Плекаємо в малечі почуття самовартісності. Харків: Ранок, 2008. 141 с.
42. Кононко О. Л. Психологічний комфорт як умова морального становлення особистості. *Дошкільне виховання*. 1996. № 5. С. 4–5.
43. Кононко О. Л. Самостійність як чинник становлення моральної позиції у дошкільному дитинстві. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 4. С. 12–24.
44. Ладивір С. О. Особистість дошкільника : надії та перспективи розвитку: наук.-метод. посіб. Житомир, 2003. 175 с.

45. Лисенко Н. В., Кирста Н.Р. Педагогіка українського дошкілля: У 3-х частинах. Ч.2: навч. посіб. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. 360 с.
46. Лохвицька Л. В. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку : Скарбниця моралі. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 128 с.
47. Луцан Н. І. Теорія і практика розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку в мовленнєво-ігровій діяльності: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. Одеса, 2006. 467 с.
48. Максимова О.О. Формування взаємин у дитячому колективі / *Організація освітнього простору у закладі дошкільної освіти і школі: проблеми і перспективи: зб. наукових праць: в 2-х ч. / за заг. ред.: О.О.Максимової, М.А.Федорової. Житомир: ФОП Левковець, 2020. Ч. 1. С. 6-9.*
URL : <http://eprints.z>
49. Огар Е. Дитяча книга в українському соціумі : (досвід перехід. доби) : монографія / Емілія Огар . Львів : Світ, 2012. 319 с.
URL: https://eprints.zu.edu.ua/30794/1/%d0%9c%d0%b0%d0%ba%d1%81%d0%b8%d0%bc%d0%be%d0%b2%d0%b0_%d0%9e_2.PDF
50. Огар Е. Сучасні підходи до вивчення дитячої книги. Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. 2011. Вип. 1. С. 403-413
51. Пісарєва О. Особливості взаємодії дитини-дошкільника з однолітками.
Welcome to - Digital Library NAES of Ukraine.
URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/4546/1/Документ_Microsoft_Office_Word.Pdf
(дата звернення: 17.09.2025)
52. Побірченко Н. С. Василь Сухомлинський: формування дитячої особистості засобами художньої літератури. *Pedahohika i psykhohohiia*, 2004. №1 (42). С.5–12.
53. Повалій Л. В. Культура поведінки. *Енциклопедія Сучасної України, Том 16.*
URL: <https://esu.com.ua/article-51467> (дата звернення: 28.05.2025).

- 54.Поніманська Т. Сучасні підходи до гуманістичного виховання дошкільнят. *Дошкільнє виховання*. 2002. №4. С. 3–5.
- 55.Програма розвитку дитини від народження до шести років « Я у Світі». Наук. кер. та заг. ред. О. Л. Кононко. Київ: Світич, 2019. 490 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/programy-rozvytku-ditey/programma-ya-y-sviti.pdf>
- 56.Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навчальний посібник. В.А. Роменець, І.П. Маноха. Вид. 3-тє. К.: Либідь, 2017. 1056 с.
- 57.Сай І., Чжен М., Тан І., Сай Л., Лю Х. Моральні історії можуть сприяти чесності китайським маленьким дітям. *Поведінкові науки*. 2025 № №15(6). 733 с. <https://doi.org/10.3390/bs15060733>
- 58.Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. Київ: Веселка, 1998. 214 с.
- 59.Словник основних термінів з превентивного виховання / за заг. ред. В.М. Оржеховської. Тернопіль: Тернограф, 2007. 200с.
- 60.Сухомлинський В. Вибрані педагогічні твори. Київ : Радянська школа, 1984. 320 с.
- 61.Федорова М. А. Організація роботи з виховання культури поведінки дітей 6–7-го років життя (в умовах НВК «школа – дитячий садок»). *Науковий вісник ЧПУ*. 2006. № 295. С.172–177.
- 62.Федорова М.А. Формування культури поведінки у старших дошкільнят *Дошкільнє виховання*. 2002. № 12. С. 45–46
- 63.Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
- 64.Фребельпедагогіка. Хрестоматія. Практикум : навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закладів, навчальних закладів системи післядипломної освіти / уклад. : Л. Є. Петухова, О. Е. Анісімова. Херсон : Айлант, 2014. 276 с.

- 65.Чепіль М. М., Дудник Н. З. Педагогічні технології: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2012. 222 с.
- 66.Чередніченко С.В. Історіографічний аналіз культурологічної складової змісту дошкільної освіти. *Педагогічний дискурс* . 2013 рік . Вип. 15. С. 734-738.URL : <https://surl.li/ljcbhg>
- 67.Щетиніна А.М. Діагностика соціального розвитку дитини: навч.- метод. посібник. Харків. 2000. 88 с.